OSMANLI DÖNEMİNDE İLÂÇ YAPIMINDA KULLANILAN TIBBÎ BİTKİLER

The herbs used to make medicine in the Ottoman period

Yard. Doç. Dr. Arif BİLGİN*

Summary

The Ottomans, who inherited the Seljuk medical tradition of Middle Asia and Islam, not only stayed tied to this medical tradition, they also made some new developments. This tradition, which was influenced by Galen medicine, accepted the body as being made up of humours, and for this reason treatment was almost entirely herbal.

The Galen medical and treatment methods were widely used in Europe. But in the 16th century, Paracelsus put forward the theory that all of existence was made up of basically the same materials, and this led to changes in medical practices. Paracelsus suggested using chemical compounds alongside herbal medicines. In his views, as human beings were a part of existence, they too had within them chemical matter.

Parcelsus' ideas found wide acceptance among Ottoman physicians in the 17th century. But, this acceptance remained theoretic for a long period. Treatment based on Parcelsus' ideas only began to be realized in the 19th century.

Until the 19th century, the majority of medicine was made up from herbs, with a small percentage being made from inorganic matter. The names of these herbs can be found in medical books, helvahane books, and other archival materials. The aim of this research into the composition of Ottoman medicines is to give a complete list of the herbs used. The list has been prepared based on published medical texts and one helvahane book.

Osmanlı Tıbbının Dayanakları ve Geleneksel Tıp Anlayışında Değişim

Osmanlılar, çoğu alanda olduğu gibi, tıbbî bilgilerini de kendilerinden öncekilerden tevârüs ettiler. Onların tıpla ilgili birikimleri, oldukça geniş bir kaynak çeşitliliğine dayanır. Klasik Osmanlı tıbbının Orta Asya, Helenistik tıp, Galen tıbbı ve özellikle de bütün bunlardan yararlanan İslâm tıbbının katkılarından oluşan kompoze bir yapı arzettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Şüphesiz Osmanlılar, bu çok farklı medeniyet havzalarından harmanlanmış birikimi Selçuklular'dan devralmışlardı. Osmanlıları'n, gelişmiş bir sağlık teşkilâtına sahip olan Bizans'ın birikimini de göz ardı etmemiş olmaları gerekir. Zaten, nüfusunun bir kısmının Rum olduğu Osmanlı Devleti'nde, Bizans'ın tıp geleneklerinin, en azından Rum nüfusunun yoğunlukta olduğu bölgelerde yüzyıllarca sürdürüldüğü söylenebilir. Çok farklı kültür havzalarından esinlenerek ortaya çıkmış olan bu tıbbî geleneğin, Osmanlılar tarafından olduğu gibi kullanıldığını, hiçbir katkı yapılmadığını iddia etmek mümkün değildir. Aksine Osmanlılar, tevârüs ettikleri bu birikime kendi tecrübelerini de ekleyerek daha gelişmiş bir kavramsal ve yöntemsel çerçeve oluşturmuşlardır. Hastanelerin mimarî özellikleri ile müzik ve sesle tedavi yöntemleri bunu açıkça gösterir.[1] Ayrıca, bu çalışmanın sonuçlarının gösterdiği gibi, ilâç yapımında kullanılan tıbbî bitkilerin zamanla çeşidinin artması, Osmanlılar'ın tecrübeye dayalı ilâç tedavisinde sözü edilen birikime ciddî katkılarda bulunduğunu söylemeye imkân verir.

Klasik Osmanlı tıp anlayışının temelinde, Galen tıbbının ve ondan yararlandığı bilinen İslâm tıb-

* Sakarya Üniversitesi.

İlaç yapımında beş aşama (Çizim: Süheyl Ünver, G. Mesara Arşivi)

bının bulunduğu bilinmektedir. Buna göre, insan vücudunda kan, safra, sevda ve balgam denilen dört hılt (humor, suyuk=vücut sıvısı) bulunmaktadır. Bunların dengede olması vücudun sağlıklı olduğunu gösterir. Dengenin bozulmasından itibaren vücut sağlığı kaybolur, rahatsızlıklar başlar. Rahatsızlık bir hıltın vücuttaki oranının artmasıyla alâkalıdır.[2] Yiyecek ve içecekler, tabiattaki bazı bitki, maden ve mineraller, bu hıltların miktarını etkileyen önemli unsurlardır. Bu sebeple, Osmanlılar, tedavi yöntemlerinde, beslenme şekline ve tabiattaki bitki, maden ve minerallerden yararlanmaya önem vermişlerdir.

Osmanlılar, İslâm tıbbına dayalı tedavi yöntemlerini XIX. yüzyıla, yani modern tıbbın girişine kadar sürdürdüler. Modern tıbbın oluşumu, XVI. yüzyılda, hem hekim hem de kimyacı olan Paracelsus'un (ö. 1541) yaptığı çalışmalarla başladı. Paracelsus, yüzyıllardır dünyanın büyük bir bölümünde uygulanan Galen tıbbının yerine yeni tedavi usulleri önermekteydi. Bu, tıp geleneğinde paradigmal bir değişimi ifade etmekteydi.

Paracelsus'a göre, canlı ve cansız bütün varlıklar ortak bir yapıya sahiptir. Tüm varlıkların temelde anâsır-ı erba'a (toprak, su, hava, ateş) denilen dört unsurdan teşekkül ettiği a priori olarak zaten bilinmekteydi. Paracelsus, bunlara civa, kükürt ve tuzu da eklemiş; bu elementlerin karışımıyla insan vücuduna yararlı terkipler elde edilebileceğini savunmuştur. Ona göre canlı ve cansız varlıkların yapısında temelde bir fark olmadığından, canlıların tedavisinde de inorganik maddelerden istifade edilebilirdi. İşte bu görüşler, bitkilere dayalı tedavi usullerinin yanında kimyasal ilâçların da kullanıldığı bir tıp geleneğinin oluşumunu başlatmıştır. Onun kimyayı tıbba uygulamaya yönelik bu yaklaşımının sonucunda iatrokimya denilen cereyan doğmuştur[3].

Paracelsus'un yöntemini takip eden, ondan etkilenen çok sayıda Osmanlı hekimi bulunmaktadır. Salih b. Nasrullah (ö. 1080/1669), Ömer Sinan el-İznikî (XVIII. yüzyıl), Ömer Şifaî (ö. 1158/1742) ve onun yetiştirdiği Bursalı Ali Münşî (ö. 1146/1733) bu meyanda sayılabilir. Salih b. Nasrullah, *Nüzhetü'l-ebdân*; Ömer Sinan, *Tıbb-ı Kimyâî*; Ömer Şifaî, *Cevherü'l-ferîd fî tıbbi'l-cedîd* (diğer adıyla *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâî*) ve *Minhâcü'ş-şifâî fî tıbbi'l-kimyâî*; Ali Münşî ise *Bidâyetü'l-mübtedî* isimli eserleri vermiştir[4].

Paracelsus'un düşüncelerinin Osmanlı tıbbı üzerindeki etkisi, genellikle onun tıp anlayışını benimseyen Osmanlı hekimlerinin yazdıkları kitaplar bağlamında ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde tıbb-ı cedîd veya tıbb-ı kimyevî olarak şöhret bulan Paracelsus kökenli tıp anlayışının uygulamada ne kadar geçerlilik kazandığını gösteren bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Salih b. Nasrullah'ın hekimbaşı olarak görev yaptığı XV. yüzyılın ikinci yarısında,[5] konuyla ilgili önemli bir mesafe kat edildiği varsayılabilir. Ancak arşiv belgeleri, Osmanlı yöneticilerinin bu yeni cereyana, geçerli sebeplerle, hiç de sıcak bakmadıklarını göstermektedir. XVIII. yüzyılın başına ait bir ferman, Edirne'de tıbb-ı cedîd adıyla, geleneksel yöntemlerden farklı olarak ilâç yapımını öngören bir yaklaşımın yaygınlaştığından bahsetmektedir. Fermanda ayrıca, yeni usulleri uygulayanların Frenk (Avrupalı) tabipleri olduğu, bunların yaptıkları ilâçları kullanan hastaların zarar gördüğü, bu yüzden İstanbul'da da benzer yöntemleri kullanan Frenk tabiplerin bulunup bulunmadığının araştırılıp tesbit edilenlerin görevden el çektirilmeleri üzerinde durulmaktadır.[6] Paracelsus'un Osmanlı topraklarındaki takipçilerinin tatbikî faaliyetlerine dair, erken tarihlere ait şimdilik elimizde bu belge mev-

cuttur. XVIII. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bu Frenk tabiplerin yetersiz ve hatta zararlı tedavi usulleri, muhtemelen eksik bilgiden ve iatrokimya alanındaki gelişmelerin olgunluk kazanmamasından kaynaklanıyordu. Bir yüzyıl sonra devletin bu cereyana tepkisi değişti. Özellikle bu tıp hareketinin bazı hastalıkların tedavisinde gösterdiği başarılar, devletin bakış açısının değişmesinin temel sebebidir. III. Selim dönemine (1789-1807) ait bir belge, Osmanlı topraklarında yaşanan bir veba salgınının ardından, kimyevî tıp alanında ("…tabâbete müteallik fenn-i kimyâ tedâbirinde…") uzman iki Avrupalı doktorun çok geniş imkân ve yetkilerle Anadolu'daki birçok şehri gezerek buralardaki hastaları tedavi etmelerine izin verildiğini göstermektedir[7]. Bu iki doktora geniş yetkiler verilmesinin sebebi, birinin veba hastalığından kendi yaptığı ilâçlarla kurtulması, diğerinin ise çiçek hastalığı için geliştirdiği aşıydı.[8]

Osmanlı geleneksel tıp anlayışındaki değişim, XIX. yüzyılda hız kazanmıştır. Özellikle III. Selim döneminden itibaren kurulmaya başlanan yeni tıp okullarıyla birlikte, geleneksel tıp anlayışından modern tıp anlayışına geçilmiştir.[9]

Osmanlılarda Beslenme-Sağlık İlişkisi

Bütün tıbbî yaklaşımlar, beslenmeyle sağlık arasında ilişki kurar. Modern tıp da beslenme biçimiyle sıhhatli olma arasında özel bir bağlantının varlığını kabul eder. Ama günümüzde, beslenmeyle sağlık arasındaki ilişkiye vurgu, klasik dönem tıbbındakinden çok daha düşük seviyelidir. Çünkü klasik dönem tıp anlayışı, yukarıda sözü edildiği gibi, insan vücudundaki hıltları temel alır. Yiyecek ve içecekler, bu hıltların dengesini sağlayan en önemli unsurlardır. Dolayısıyla beslenme ile sağlık arasında çok temel bir ilişki vardır.

Türkler'in beslenmeyle sağlık arasında köklü bir münasebet kurmaları, Anadolu'ya uzanan göçlerden sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Gerçi Türkler Orta Asya'da yaşarken de böyle bir ilişkiden haberdardılar.[10] Ancak bu teorik bilginin hayata yansıdığı nâdiren görülürdü. Sözgelimi, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler'in tek tip bir beslenme alışkanlığına sahip oldukları bilinmektedir. Süt ve süt ürünleriyle kırmızı etten oluşan bir mönü neredeyse her ailenin sofrasında bulunurdu. Listeye zaman zaman az miktarda yeşillik ve kuru yemiş de eklendiği görülürdü. Süt ürünleri ve kırmızı ete dayanan bu yeme alışkanlığı, sağlık sorunları doğuran dengesiz bir beslenme biçimini ifade etmekteydi. Bu yüzden gerek Orta Asya Türkleri gerekse Selçuklu göçerleri sürekli karın ağrısı çekerler, ağrılarını dindirmek için de tabiattan topladıkları bazı yabani bitkileri tüketirler veya kan içerlerdi.[11] Benzer sağlık sorunlarının Osmanlı dönemi göçerlerinde de yaşandığını tahmin etmek güç değil. Ama yerleşik hayata geçen Osmanlılar, gerek göç yollarında gerekse Anadolu'ya yerleştikten sonra farklı kültür havzalarından öğrendiklerini birleştirerek dengeli bir beslenme modeli geliştirdiler. Bu yeni modelde; tahıl, et, süt ürünleri, sebze, meyve ve yeşilliklerin dengeli bir biçimde tüketilmesi öngörülmekteydi.

Osmanlı anlayışında beslenmeyle sağlık arasındaki ilişkiyi örnekleyebileceğimiz birçok alan bulunmaktadır. Meselâ, Osmanlı yemek kitaplarıyla tıp kitaplarının içeriği büyük oranda birbiriyle örtüşmektedir.[12] Bazı yemek kitaplarında, hangi yemeğin ne tür hastalıkların iyileştirilmesinde fayda sağladığı dahi belirtilmektedir. İslâm tıp anlayışının ürünü olan bu sonucu, Osmanlılar'ın çağdaşları ve seleflerinin eserlerinde de görmek mümkündür.[13]

Osmanlılar'da, bilhassa seçkin çevrelerin, mevsimlere göre mönülerini düzenledikleri bilinmektedir[14]. Koruyucu tıp bağlamında ele alınabilecek bu düzenlemenin dışında Osmanlılar'da sıkça rastlanan perhiz uygulamasının, yukarıda sözü edilen ilişkinin en önemli örneği olduğu belirtilmelidir. Hastalığa, insan vücudunda olan hıltların dengesi-

Şerbetçilerin geçit resmi, Surnâme-i Hümayun, TSMK H.1344, vr. 238a.

nin bozulması sebep olduğuna göre, dengeyi yeniden sağlayacak yiyeceklerin tüketilmesi, tedavi sürecinin en mühim faaliyeti olmalıydı. Hafif hastaların iyileşmesi için uygulanacak bir perhiz yeterli gelebilirdi. İleri düzeydeki hastalıklar için ise, perhizle birlikte ilâç kullanılmalıydı.

Perhiz uygulaması, doğrudan mutfak ve aşçılıkla alakalıydı. Saray mutfağı defterlerinin büyük kısmında perhiz yiyeceklerine atıflar vardır.[15] Perhiz yemeği hazırlamak ilave maharet isteyen bir işti. Bu yüzden sarayda perhiz yemeği hazırlayan ayrı bir aşçı (perhizî=perhizci) bulunmaktaydı.[16] Osmanlı dârüşşifâlarındaki aşçıların da perhiz yemeği yapma konusunda uzman olmaları vakfiyelerde özellikle üzerinde durulan bir meseleydi[17].

Osmanlı sarayına bakıldığında, beslenmeyle sağlık arasındaki ilişkiyi yansıtacak başka örneklere de rastlanır. Sarayın eczanesi durumunda olan ve bazı yiyecek (turşu, şekerleme vs.) ve içecekler yanında macun, şurup, hap türü ilâçların hazırlandığı helvahanenin saray mutfağına bağlı bir birim olması[18] bu ilişkiyi açık bir biçimde ortaya koyar. Mevsimlere göre değişen mönü düzenlemesi, perhiz yemeklerinin hazırlanması gibi konular saray aşçılarının belli bir düzeyde tıp bilgisine sahip olmalarını gerektirmektedir. Benzer şekilde, helvahane ürünleri, saray mutfağına bağlı olarak çalışan helvacıların da ilâç imali konusunda tecrübeli olduklarını gösterir. Yine saray mutfağına bağlı bir hizmet grubu oluşturan aşşâbların bulunması, sağlık-beslenme arasındaki ilişkiye ait diğer önemli bir göstergedir. XVII. yüzyılın ortalarında sayıları yirmi sekizi bulan saray aşşâbları, İstanbul çevresinden ihtiyaç duyulan tıbbî bitkileri toplarlardı.[19] Bunlara kazma, bıçak gibi malzemelerin verilmesi, tıbbî bitkileri bizzat kendilerinin topladıklarını gösterir. Oysa dârüşşifâ aşşablarının böyle bir yükümlülüklerinin olmadığı anlaşılmaktadır.[20]

Osmanlılarda İlâç Yapımı

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde ilâç yapımı, belirli bir kurum veya hizmet grubu tarafından yürütülen bir faaliyet alanı değildi. Sarayda ilâç imalini, gerek helvacıbaşının idaresindeki helvacılar gerekse hekimbaşının nezaretinde çalışan hassa tabipler yürütmekteydi. Yapılan ilâçların önemlileri, hekimbaşı odası olarak da bilinen Baş Lala Kulesi'nde saklanır, gerektiğinde kâfi miktarda verilirdi.[21] Saray hekimleri ve helvacılar ilâç yapımında yeterli oldukları için, aşşâblardan bu alanda hizmet sunmaları beklenmezdi. Onlar, yalnızca şifalı bitki toplamakla yükümlüydüler. Saraya, ilâç olarak veya ilâç yapımında kullanılan drogların, önceleri saray mutfağına bağlı kiler-i âmirede çalışan bir kilerci tarafından alındığı bilinmektedir. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise yine bu alanda uzman kilercilerden seçildiği anlaşılan miskçibaşının bu görevi üstlendiği görülmektedir. Bu yüzyıl sonuna doğru ise, drog tedarikini yahudi attârlar yapmaya başladılar. Bunlar, miskçibaşı unvanını taşımakla birlikte artık maaşlı çalışan saray görevlileri değildi.[22] XVIII. yüzyılda miskçibaşı yahudi veya bazı belgelerde geçen şekliyle miskçi yahudi'nin aldığı bu mallar, Kiler Odası mensubu olan ve lala olarak da anılan peşkirbaşıya (veya peşkirbaşı ağaya) teslim ediliyor ve Kiler Odası'nda (Kiler-i Enderûn=İç Kiler) saklanıyordu.[23]

Öte yandan Osmanlı dârüşşifâlarında ilâç yapımında fonksiyon üstlenen çeşitli görevlilere rastlanmaktadır. Öncelikle, her hekim gibi dârüşşifâlardaki hekimler de ilâç imali konusunda uzmandılar. Bu hekimlere aşşâb/saydelânî, şerbetçi, tabbâh ve edviye-kûb gibi görevliler ilâç yapımında katkı sağlarlardı.[24] Dârüşşifâ vakfiyelerinde bazen saydelânî bazen de aşşâb olarak geçen görevlinin, tıbbî bitkilerle ilgili derin bilgiye sahip olması ve bunlardan ilâç yapabilmesi beklenirdi.[25] Bunlar, tam bir eczacı fonksiyonu üstlenmekteydiler. İlâç yapımında kullanılacak şifâlı bitki ve diğer malzemelerin tedariki bu görevli tarafından gerçekleştirilirdi.[26] Şerbetçi ya da tabbâh-ı eşribe, devâ niteliği olan çeşitli şerbet ve şurupları imal ederdi. Şurup imalini bazı dârüşşifâlarda edviye-kûb (tıbbî bitki döğücü) denen görevliler de yapardı. Tabbâhlar yani aşçılar, dârüşşifâda yatan hastaların mizacına göre perhiz yemeklerinin hazırlanması ve bazı matbûhların üretilmesinden sorumluydular. Âdeta aşşâbların yardımcıları pozisyonunda olan edviye-kûblar, adından da anlaşılacağı gibi ilâç yapımında kullanılan bitkileri havanda döven kimselerdi.[27] Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda kurulan modern hastanelerde aşşâbların fonk-

Hekimbaşı Salih b. Nasrullah ilaç hazırlarken (Çizim Süheyl Ünver, Gülbün Mesara Arşivi).

siyonunu eczacılar, edviye-kûbların rolünü ise havancılar üstlenmişlerdi.[28]

Dârüşşifâlarda şifâlı bitkiler ve üretilen ilâçlar, dârüşşifâ kilerinde saklanırdı. Salih, dürüst, güvenilir, temiz kalpli kimselerden seçilmesi öngörülen[29] kiler görevlisi (kilârcı, kilârdâr, emîn-i mahzen), bu malzemeleri teslim alır; istendiğinde gerekli miktarda ilâcı tabip veya cerrahlara teslim ederdi. Dârüşşifâlarda yapılan ilâçların burada yatan hastalar için kullanıldığı gibi dışarıya da satıldığı ve bu satıştan hiç de küçümsenmeyecek meblağda gelir elde edildiği anlaşılmaktadır.[30]

Osmanlılar'da hekimler gibi, cerrahlar da ilâç hazırlarlardı. Onların özellikle merhem hazırlamada üstün becerileri olduğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıla ait bir belgede, ispençiyar (eczacı) olarak atanacak adaylar arasında bir cerrahın da adının geçmesi, söz konusu grubun ilâç hazırlama konusundaki yeterliliklerini gösteren önemli bir delildir.[31]

Osmanlı Devleti'nde saray ve dârüşşifâlar dışında özel hizmet grupları tarafından da çeşitli ilâçlar yapılırdı. Bunlar arasında attar, macuncu, şerbetçi, tûtiyâcılar ile gül suyu ve çiçek yağı satıcıları sayılabilir. Attarlar, müfred edviye (basit ilâçlar) olarak anılan drogları sattıkları gibi, bazı terkipleri de (mürekkeb edviye) imal ederlerdi.[32]

XIX. yüzyılda bazı hastane ve resmî kurumların ilâç ihtiyacının sivil gayr-i müslim eczacılar tarafından karşılandığı görülmektedir.[33] Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne (1839) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye-i Şâhâne'nin (1867) kurulmasından sonra bu okullardan çıkan eczacılar, hastahanelerde görev alarak ilâç hazırlama işlerini yürütmeye başladılar. Bunların sayıları önceleri azdı, fakat zamanla ihtiyacı karşılayacak seviyeye ulaştılar.[34]

Osmanlılarda Kullanılan Tıbbî Bitkiler

Osmanlı Devleti'nde ilâç yapımında çok sayıda bitki kullanılmıştır. Tıbbî bitkilerin bir kısmı Osmanlı coğrafyasında yetişmekle birlikte kayda değer bir kısmı da ithal edilmekteydi. Osmanlılar zamanında Mısır, Uzakdoğu'dan gelen bu tür bitkilerin dağıtım merkezi haline gelmişti; gerek İstanbul ve Bursa gibi büyük Osmanlı kentlerine gerekse Avrupa ülkelerine buradan ihraç edilmekteydi.[35]

Basit ilâç olarak veya kompoze ilâç (mürekkeb edviye) yapımında bu bitkilerin kök, tohum, meyve, yaprak ve çiçekleri yanında bu bitkilerden elde edilen yağ, reçine ve zamk gibi ürünler de kullanılırdı. Öte yandan Paracelsus tıbbının etkisinin olmadığı klasik dönemde bile, ilâç yapımında madenî ve hayvansal maddelere de müracaat edilirdi.

Aşağıda Osmanlı Devleti'nde kullanılan tıbbî

İlaç yapımında kullanılan aletler, Kenzü's-sıhha-i ebdâniyye, Cerrahpaşa, nr. 273 (4b-5a).

bitkilerin listesi verilmiştir. Bu liste, bazı Osmanlı tıp kitapları ile Helvahane kayıtlarında yer alan bitki isimlerinden oluşturulmuştur. Osmanlılar'ın kullandığı bitki isimleri Yunanca, Arapça, Farsça ve Türkçe isimlerden meydana gelmektedir. Tıp kitaplarında bitkilerin Türkçe ve diğer dillerdeki isimleri bir arada kullanılırken, Helvahâne kayıtlarında Türkçe isimlere yer verilmemektedir.

Listede bitkilerin kök, yaprak, çiçek, meyve ve tohumları ile birlikte bu bitkilerden elde edilen yağ, sakız, zamk gibi ürünlere de yer verilmiştir. Diğer taraftan, bazı bitkilerin Osmanlı dönemindeki ismi ile günümüzdeki ismi birbirinden farklı olduğu için onların Latince karşılıkları konusunda sorunlar görülmektedir. Kaynaklar, bu konuda birbiriyle çelişkili bilgiler verebilmektedir. Bu sebeple hangi bitki olduğu kesin olarak tesbit edilemeyenler, listede birden fazla Latince isimle tanımlanmıştır.

Osmanlı dönemine ait bitkilerin okunuşunda ve Türkçe karşılıklarıyla Latince'lerinde bir standarttan bahsetmek mümkün değildir. Konuyla ilgili çalışmaların genellikle tek bir alanda uzmanlaşmış kimseler tarafından yürütülmesi, bu farklı okumaların temel sebebidir. Yine yukarıda belirtildiği gibi, bu bitkilerin tanımlanması konusunda da sorunlar yaşanmaktadır. Bunun birçok sebebi vardır. Kaynaklardaki (sözlükler ve tıp kitapları) bilgilerin bitkiyi tam olarak tanımlamaya imkân verecek netlikte olmaması, hatta bazen çelişkili bilgilere rastlanması, bitkilerin geçmişte kullanılan adlarıyla günümüzdekilerin farklı oluşu, araştırmacıların kollektif çalışma bilincinden uzak olmaları gibi nedenler bu bağlamda sayılabilir. Bir botanikçi, bir tıp tarihçisi ve bir farmakolog ve iyi derecede Osmanlıca Türkçesi, Arapça ve Farsça bilen bir tarihçinin birlikte yürüteceği bir çalışma, tıbbî bitkiler konusundaki bilgi karmaşasını ortadan kaldıracaktır. Çalışmayı yürütürken fark edilen bu sorunlara ve eksikliklere rağmen aşağıdaki listenin araştırmacılara ciddi düzeyde katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Tıbbî Bitkilerin Derlendiği Kaynaklar:

1. Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Mücerreb-nâme* (haz. İlter Uzel-Kenan Süveren), Ankara 1999.

2. İbn Şerîf, *Yâdigâr* (*Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*) (haz. Orhan Sakin ve diğerleri), İstanbul 2003.

3. *Kitâbü'l-Mühimmât* (nşr. Sadettin Özçelik), Ankara 2001.

4. Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır), *Müntehab-ı Şifâ* (haz. Zafer Önler), I, Ankara 1990; II (Sözlük), İstanbul 1999.

5. *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık* (haz. Arslan Terzioğlu), İstanbul 1992.

6. Şirvânî Muhammed b. Mahmûd, *Mürşid (Göz Hastalıkları)* (haz. Ali Haydar Bayat – Necdet Okumuş), Ankara 2004.

7. Şirvanlı Mahmud, *Kemâliye* (haz. Muhammet Yelten), İstanbul 1993.

Tıbbî Bitkilerin Okunmasında ve Latince Karşılıklarının Tespitinde Yararlanılan Kaynaklar:

1. P. H. Davis, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, I-X, Edinburgh 1965-1988.

2. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, *Hâzâ Fihrist-i Risâle-i Feyziye fî Lügati Müfredâti't-Tıbbiyye (Yabani Bitkiler Sözlüğü)* (nşr. Hadiye Tuncer), I-II, Ankara 1974.

3. Efraim Lev, "Reconstructed Materia Medica of the Medieval and Otoman el-Sham", *Journal of Ethnopharmacology*, LXXX / 2-3 (2002), s. 167-179.

4. Jamal Bellakhdar – Gisho Hondo – Wataru Miki, *Herb Drugs and Herbalists in the Maghrib*, Tokyo 1982.

5. Ayşegül Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogları*, İstanbul 1975.

6. Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1997.

7. Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, İstanbul 1999.

8.Klasik Dönem İlâç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri (*Gunyetü'l-Muhassılîn fî Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minîn*'in bir bölümü), (haz. Nil Sarı ve diğerleri, İstanbul 2003[36].

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (313b).

Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Tıbbî Bitkiler

Metinde Geçen Adı	Türkçe	Latince
Abanûs	Abanoz ağacı	Diospyrus ebenum
Abdü's-selâm	bk. Luffâh	
Âb-ı kerefs	Kereviz suyu	Aqua apium graveolens
Âb-ı verd	bk. Mâverd	
Acı bâdâm	bk. Levz-i mürr	
Acı tere	bk. Hurfü'l-mâ	
Adayla soganı	bk. Basalü'l-unsul	
Ades	bk. Mercimek	
Ades-i mukaşşer	Kabuğu soyulmuş mercimek (bk. Mercimek)	
Afs	Afs, mazı meşesi	Quercus suber
Afsentîn	Acı pelin, pelin otu	Artemisia absinthium
Afyon	Afyon, haşhaş, keyf otu	Fructus papaver somniferum
Agac kavunı	Ağaç kavunu	Citrus medica
Agac kavunı kabı	Ağaç kavunu kabuğu	Cortex medicae
Agu agacı	Zakkum ağacı	Nerium oleander
Agu kundusı	bk. Kundus	
Ak anzerût	Ak geven	Astragalus gummifer
Ak benç	Beyaz ban otu	Hyoscyamus albus
Ak bûber	bk. Ak fülfül	
Ak fülfül	Beyaz biber	Fructus piperis albi
Ak sandal	Beyaz sandal, ak sandal, cinden ağacı	Sandalum album
Ak sogan	bk. Basalü'l-unsul	
Ak sûrincân	bk. Sûrincân	
Ak süsen (Süsen-i azâd)	Ak sûsen	İris albicans
Ak tuderî	bk. Tuderî	
Ak türbûd	bk. Türbûd	
Ak_kiya	Arap zamkı ağacı, akasya, Mısır dikeni, Mısır sant ağacı (usâresi)	Acacia senegel (Succus acaciae)
Akırkarhâ	Akırkarha, nezle otu	Anacyclus pyrethrum
Alîku'l-kelb	bk. It burnı	
Alma	Elma	Pirus malus
Aluc	Alıç	Crataegus
Amrûd	Armut	Pirus communis
Anberbâris	Anberbaris, kadın tuzluğu	Berberis vulgaris
Anduz	bk. Râsen	
Anisûn	Anason, anisun, inison	Fructus pimpinella anisum
Anzerût	Anzerut, geven ağacı (zamkı)	Astragalus sarcocolla
Arız/Arz	bk. Katran agacı	
Arpa unu	Arpa unu	Hordeum vulgare
Arûs-perde	bk. Kâknec	
_s	bk. Mersin	
As_'r-râî	Çobandeğneği, kuşekmeği, eşek madımağı, batbat	Polygonum aviculare
Asel-i belâdır	Beladır yağı (bk. Belâdır)	
Asfûr	Asfur, aspir, hasbir, kurtum, yalancı safran	Carthamus tinctorius
Asılbend	Asılbend, kara günlük ağacından (styrax) elde edilen belsem	Gummi benzoe
Asl-ı hanzal	Ebûcehilkarpuzu kökü	Radix colocynthis
Asl-ı hindibâ	Hindiba, kasni kökü	Radix cichorii
Asl-ı kâknec	Kakınç kökü, kanbil otu kökü	Radix alkekengi
Asl-ı kebere	Kebere kökü	Radix capparidis
Asl-ı kerefs	Kereviz kökü	Radix apii graveolentis
Asl-ı râziyâne	Raziyane kökü	Radix foeniculi
Asl-ı sûs	Yabani meyan kökü	Radix astragali
Avsec	Sincan dikeni, İsa dikeni, çaltı dikeni, kara çalı[37]	Paliurus spina-christi
Ayıt	Ayıt, hayıt, beşparmak otu	Vitex agnus-castus
Aynü'l-hacel	Keklik gözü	Adonis vernalis
Ayruk	Ayrık otu	Cynodon dactylon
Ayva	bk. Hayva	
Ayva çekirdeği	bk. Habbü's-sefercel	
Azbe	Ilgın ağacı, ılgın yemişi	Tamarix tetrandra
Bâbâdya	Papatya, babunç, mayıs papatyası	Matricaria chamomilla
Babûnec	bk. Bâbâdya	
Bâdâm-ı mukaşşer	Soyulmuş badem çekirdeği	Semen amygdali
Bâdâver[d]	Boğa dikeni, kirpi dikeni, şeytan değirmeni, şeytan arpası	Echinops sphaerocephalus
Bâdincan	Patlıcan	Solanum melongena
Bâdiyâne	Badyan, yıldız anasonu, Çin anasonu	Illicum verum
Badrencbûye	Oğul otu, melisa, kovan otu, limon otu	Melissa officinalis
Bâdrûc	Yabani fesleğen	Ocimum
Baga dikeni	Bağa dikeni, şevket otu,	Carbenia benedicta

Türkçe Resimli Bitki Kitabı, Cerrahpaşa, nr. 595 (199b-200a)

	mübârek dikeni	
Baga yapragı	bk. Lisânü'l-hamel	
Baganûs	bk. Sezâb	
Bakam	Bakam ağacı	Caesalpinia echinata
Bakla unu	Bakla unu	Vicia faba
Baklatü'l-hamk_	bk. Tuhmekân	
Baldırıkara	bk. Persiyâvuşân	
Ballık	Ballık otu, sarı sütleğen	Euphorbia officinarum
Ban otı	Siyah ban otu, benc	Hyoscyamus niger
Banbal otı	Bambul otu, siğil otu, aygûn çiçeği	Heliotropium europaeum
Basal-ı unsul	bk. Basalü'l-unsul	
Basalü'l-unsul	Ada soğanı, unsul, ansel, yaban soğanı	Urginea maritima
Başmakçı çirişi	bk. Siriş	
Başmakçı çirişi	bk. Siriş	
Batbat	bk. As_'r-râ'î	
Bâzerd[dâne]	bk. Hiltit	
Beg börki	bk. Şâhtere	
Behmen	bk. Behmen-i ahmer	
Behmen-i ahmer/sürh	Kızıl behmen, kuduz otu	Statice limonium
Behmen-i ebyaz/sip_d	Ak behmen	Centaurea behen
Belâdır	Beladır otu	Semecarpus anacardium
Belbûs	Dağ soğanı	Scilla hyacinthoides
Belesân	bk. Belesân yağı	
Belesân yağı	Belesan ağacı, balsam ağacı, Mekke pelesengi (Bundan elde edilen yağ)	Commiphora opobalsamum
Belîle	bk. Belîlec	
Belîlec	Belile otu	Bellerica myrobalan
Bellût	Palamut, meşe, palamut meşesi	Quercus ballota
Benc [-i kebîr]	bk. Ban otı	
Bendâfilyûn	Besparmak otu (krş. Ayıt)	1. Potentilla reptans 2. Vitex agnus-castus
Benefşe	Menekşe, menevşe, benefşe	Viola tricolor
Benevş	bk. Benefşe	
Berzed	Baldıran	Laserpitium
Besbâse	Küçük Hindistan cevizi (tohumu)	Myristica fragrans (Semen myristicae)
Besfâyec	bk. Besfâyic	
Besfâyic	Besfayiç, bespaye, çıyan otu	Polypodium vulgare
Besfâyic-i ebyaz	bk. Besfâyic	
Bezerû	bk. Su teresi	
Bezr-i badrencbûye	Oğul otu tohumu	Fructus melissae
Bezr-i basal	Soğan tohumu	Semen allii
Bezr-i benç	Ban otu tohumu	Semen hyoscyami
Bezr-i bittîh	Karpuz çekirdeği	Semen citrulli
Bezr-i cezer	Havuç tohumu	Fructus dauci carotae
Bezr-i fucul	Turp tohumu	Semen raphani
Bezr-i haşhaş	Haşhaş tohumu	Semen papaveris
Bezr-i hatmî	Hatmi tohumu	Fructus althae
Bezr-i helyûn	Kuşkonmaz tohumu	Semen asparagi
Bezr-i hıyâr	bk. Hıyar tohumu	
Bezr-i hindibâ	Hindiba tohumu, kasni tohumu	Fructus cichorii endiviae
Bezr-i hubâzî	Ebegümeci tohumu	Fructus malvae
Bezr-i kâknec	Kakınç tohumu, kanbil tohumu	Semen alkakengi
Bezr-i kar‘	bk. Kabak tohumu	
Bezr-i kendenâ	Kandene tohumu, kurat, küçük pırasa	Semen allii porri
Bezr-i kerefs	Yabani kereviz tohumu	Fructus apii graveolentis
Bezr-i kerefs	Kereviz tohumu	Fructus apii graveolentis
Bezr-i kerefs-i cebelî	Dağ kerevizi tohumu	Fructus apii nodifloris
Bezr-i kettân	bk. Kettân	
Bezr-i kıssa	Acur çekirdeği	Semen cucumi angura
Bezr-i kurtum[38]	Aspir tohumu, yalancı safran (tohumu)	Carthamus tinctorius
Bezr-i kut_na	Pire otu tohumu (bk. Kutûna)	
Bezr-i kûrâs	Pırasa tohumu	Semen alii pori
Bezr-i küşûs	Bağbozan tohumu, eftimon tohumu	Semen cuscutae
Bezr-i lisân-ı sevr	Sığırdili tohumu	Fructus lithospermi
Bezr-i lisânü'l-hamel	Sinirotu tohumu	Semen plantaginis
Bezr-i reşâ[d]	Adi su teresi, tere	Semen nastrutii aquatici (Nasturtium officinale)
Bezr-i reyhân	bk. Reyhân tohumu	
Bezr-i şâhtere	Şahtere tohumu	Fructus fumariae
Bezr-i şelcem	bk. Şalgam tohumu	
Bezr-i şibit	Dere otu tohumu	Semen anethi
Bezr-i şimâr	Raziyane tohumu	Fructus foeniculi
Bezr-i tere	Tere tohumu (bk. Tere)	
Bezr-i yüzerlik	Üzerlik tohumu	Semen pegani Semen harmalae
Bezrü'l-benc	Ban otu tohumu	Semen hyoscyami
Bezrü'l-benc-i ebyaz	bk. Bezrü'l-benc	
Bezrü'l-benç	bk. Bezr-i benç	
Bezrü'n-nîl	Çivit otu (tohumu)	Indigofera tinctoria
Bîd	bk. Sögüd	
Bîdencîr	bk. Kene	
Birinc	Pirinç	Oryza sativa
Biring	Birinc-i Kâbulî, barank	Embellia ribes
Bittîh-i Hindî	bk. Karpuz	
Boğa dikeni	bk. Baga dikeni	
Boy	bk. Hulbe	
Böğrülce	Börülce	Vigna sinensis
Böğürtlen	Böğürtlen	Rubus caesius
Buğday unu	Buğday unu	Tiriticum vulgare
Buhûr-ı Meryem	bk. Devetabanı	
Burçak unu	Burçak (unu)	Vicia ervilla
Butrak	bk. Hasek	
Butum	Butum ağacı	Pistacia khinjuk
Buyân dibi	bk. Irku'l-sûs	
Buyân kökü	bk. Irku'l-sûs	
Bûzîdân[39]	bk. Husyetü's-sa'leb	
Bûber	Biber	Piper
Ca'de	Koyun yavşanı, meryemsaçı, anberbûy, acı yavşan	Teucrium polium
Câvşir	Cavşir otu, kunduz hayası, oğlan aşı (krş. Şîrhışt)	Ferula elaeochytris
Ceblâheng	Şivran, sığır ödü, sığır otu, sarı diken tohumu	Xanthoxylon piperitum
Cedvâr	Kara cedvar, cedvâr-ı hindî	Curcuma zedoaria nigra
Cedvâr-ı Rûmî	Cedvar	Curcuma zedoaria
Centiyâne[40]	Centiyan, çentiyan, küşad, eşek turbu, büyük kantaron	Gentiana lutea
Cevz	Ceviz	Juglans regia
Cevz-i buvvâ	bk. Besbâse	
Cevz-i Hindî	Hindistan cevizi, narçil	Cocus nucifera
Cevz-i mâsil	bk. Tâtûre	
Cevz-i Rûmî	Ceviz, Anadolu cevizi	Juglans regia
Cevz-i serv	Servi kozalağı	Cupressus sempervirens
Cevzü'l-kay	Kargabüken ağacı (meyvesi)	Strychnos nux-vomica
Cezer	Havuç	Daucus carota
Cılgûze	Çam fıstığı yemişi	Semen pini pineae
Cırcır	bk. Su teresi	
Cırcırü'l-mâ	bk. Su teresi	
Cüllâb	bk. mâ-i verd	
Cülnâr	Nar çiçeği, yabanî nar çiçeği	Flos granati
Cünâha	bk. Yılan başı boncugı	
Cünd-i bîdester	Kunduz hayası otu (bk. Câvşir)	Cünd-i bîdester
	Kunduz hayası otu (krş. Şîrhışt, Câvşir)	Ferula elaeochytris (?)
Çadır	Çadır çiçeği, kuzu sarmaşığı	Convolvulus arvensis

Çakır dikeni	Çakır dikeni	Eringium campestre
Çam sakızı	Çam ağacı reçinesi sakızı	Colophonium
Çayan otı	Çayan otu (krş. Derûnec)	Polygonum bistorta
Çeşmîzec	Çeşmezen (krş. Avsec)	1. Cassai absus 2. Paliurus spina-christi
Çetlemûk	Çitlembik	Celtis
Çınar	Çınar ağacı	Platunus orientalis
Çiğdem	Çiğdem	Crocus cancellatus
Çivid	bk. Bezrü'l-nîl	
Çoğan	bk. Kundus	
Çöpçini (Çûb-ı Çinî)	Çin saparnası	Smilax china
Çörek otı	Çörek otu, karaca otu, karamuk, şehniz	Nigella sativa
Çubuk	Çubuk, asma çubuğu, asma çubuğu filizi	Vitis vinifera
Çügündür	Çükündür, yabanî pancar	Beta vulgaris
Çügündür yaprağı	Pancar yaprağı	Folia beta vulgaris
Dak_k-i kersene	bk. Burçak unu	
Dak_k-i simid	bk. Bugday unu	
Darçın	bk. Dârçinî	
Dârçinî	Tarçın	Cinnomomum
Dâr-ı ahmer[41]	bk. Kızıl agac	
Dâr-ı fülfül	Biber ağacı, uzun biber	Fructus piperis longi
Dâr-ı hınnâ	bk. Kınna	
Dâr-ı şâşîân	bk. Sünbûl-i Hindî	
Defne yagı	Defne yağı	Oleum lauri expressum
Delûce bakla	bk. Turmus	
Demü'l-ahaveyn	Kardeşkanı, karındaş ağacı, iki kardeş kanı	Calamus draco
Demür dikeni	bk. Hasek	
Derdâr	bk. Kara agac	
Derûnec	1.Çıyan otu, çayan otu, akrep otu, kurt pençesi 2.Darunac, arnika kökü	1. Polygonum bistorta 2. Doronicum scorpioides
Derûnec-i akrebî	bk. Derûnec	
Develek	bk. Evelikûn taşra	
Devetabanı	Devetabanı bitkisi, domuz ağırşağı, buhûr-ı Meryem	Cyclamen coum
Dıbk	Burç, Gökçe, ökse, purç bitkisi	Viscum album
Dilkü taşağı	bk. Husyetü's-sa'leb	
Dilkü üzümü	bk. İt üzümi	
Dîvdâr	Cin ağacı, cinden ağacı, çalı ardıcı	Cedrus deodara
Döngel	Muşmula, döngel (meyvesi)	Mespilus germanica (Fructus mespili)
Dûk_	Yabancı havuç tohumu	Athamanta cretensis
Dûkuve	bk. Dûk_	
Dut	Dut	Morus
Dühn-i babûnec	Papatya yağı	Oleum Chammomillae
Dühn-i levz	bk. Tatlu bâdâm yağı	
Dühn-i verd	bk. Gül yağı	
Dühnü'l-belesân	bk. Belesân yağı	
Dühnü'l-kar'	Göz ağacı yağı	Pavonia arabica
Ebegômeci	Ebegümeci, ebemgümeci	Malva sylvestris
Ebemgömeci	bk. Ebegômeci	
Ebhel/Übhül	Kara ardıç	Juniperus sabina
Ebî Selâm	bk. Luffâh	
Efriyûn	bk. Ferfiyûn	
Efsintîn	bk. Afsentîn	
Eftimûn	Aftimon, bostanbozan, bağbozan, cinsaçı, gelinsaçı, küsküt, şeytansaçı, kuşuta	Cuscuta epithymum
Egîr/Egir	Eğir, Azak eğiri, kasık otu, hazambel (kökü)	Acorus calamus (Rhizoma calami aromatici)
Eğri kestâne	bk. Sûrincân	
Ekmek unu	Ekmek unu	Farina panis
Elfiyye		
Emlec	Amlaç, emlec	Phylanthus emblica
Enâr	bk. Nar	
Encebâr	Encibar, incibar	Potentilla erecta
Encebâr kabı	İncibar kabuğu (bk. Encebâr)	
Encere	Isırgan otu, cıncar, cincar	Urtica pilulifera
Encübâr	bk. Encebâr	
Encüdân	bk. Hiltit	
Engûr	bk. Mevîz	
Engüjed	bk. Hiltit	
Enisûn	bk. Anisûn	
Erguvân	Erguvan	Cercis siliquastrum
Erük	bk. Iccâs	
Erük besi	Erik pestili	Fructus pruni domesticae
Esârûn	Ezarun, kedi otu, avşar otu, çetük otu, çoban düdüğü (kökü)	Asarum europaeum (Rhizoma asari)

Esraş	Çiriş otu	Asphodelus ramosus
Esved-i simsim	Susam, güncid	Sesamum indicum
Eşek turbu	Eşek turbu, bayır turbu	Armoracia rustica
Evelikûn taşra	Labada, evelik, evelek	Rumex petientia
Favâniya	bk. Üdü's-salîb	
Felencmüşk	bk. Fesligen	
Ferâsiyûn	Ferasyun, yaban pırasası, yaban kendenesi, it siyeği, kukas otu	Marrubium vulgare
Ferbiyûn	bk. Ferfiyûn	
Ferencmüşk	bk. Fesligen	
Ferfiyûn	Ferbiyon, sütleğen, şebrem	Euphorbia resinifera
Fesligen	Fesleğen, reyhan	Ocimum basilicum
Fetrasaliyûn	Makedonya maydanozu, kamaşir, taş kerevizi	Petroselinum oreoselinum
Fınduk	Fındık	Corylus maxima
Fıstuk	Şam fıstığı, Antep fıstığı[42]	Pistacia vera
Filiskûn	bk. Fûtenec	
Fil-zehre[c]	1. Teke dikeni	1. Lycium europaeum
2. Dana ayağı	2. Dracunculus vulgaris	(Dranculus vulgaris)
Fû	Kedi otu, Girit sünbülü, yaban sünbülü	Valeriana dioscorides
Fûfel	Fufal ağacı, Arek hurması	Semen arecae (Areca catechu)
Fûtenec	Yarpuz, avşan otu, nane	Mentha pulegium
Fûtenec-i cebelî	Dağ yarpuzu[43] (bk. Fûtenec)	
Fuvve	Fuvve, kök boya, kızıl boya	Radix rubiae tinctorium
Fülfül-i ebyaz	bk. Ak fülfül	
Fülfül-i ebyaz	bk. Ak fülfül	
Fülfül-i esved	Karabiber	Fructus piperis nigri
Gâfit	Koyun otu, kuzu pıtrağı, kasık otu	Agrimonia eupatoria
G_rik_n	Garikon, katran	1. Agaricus diliciousus
	köpüğü, çayır mantarı	2. Polyporus officinalis
Gâv-zebân suyu[44]	Sığırdili bitkisi suyu	Aqua anchusae (Anchusa officinalis)
Gelengübîn	bk. Terengübîn	
Gelincik	bk. Şek_yiki'n-nu'mân	
Gelincik çiçegi	bk. Şek_yiki'n-nu'mân	

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (331b)

Türkçe Resimli Bitki Kitabı, Cerrahpaşa, nr. 595 (193b-194a)

Geven	Geven ağacı	Astragalus
Geyik otı	bk. Güyegū otı	
Gezmâzū	bk. Azbe	
Gök süsen	bk. İrsâ	
Gözgū tarusı	Göz darısı, taşkesen otu, inci otu	Lithospermum officinale
Gûgüm	Govem, çatal eriği	Prunus spinosa
Gül suyu	bk. Mâverd	
Gül yağı	Gül yağı	Oleum rosa
Gülgûz	Kalkas otu	Morrubium vulgare
Gülnâr	bk. Cülnâr	
Güncid	bk. Esved-i simsim	
Güneyik	bk. Kasnî	
Günlük	bk. Günlük-i ebyaz	
Günlük-i ebyaz	Ak günlük	Boswellia carterii
Güyegū otı	Güveyi otu, güvey otu, güyeği otu (krş. Sa'ter)	Origanum vulgare
Habak	bk. Fûtenec	
Habbetü's-sevdâ	bk. Çörek otı	
Habb-ı belesân	bk. Habbü'l-belesân	
Habb-ı nîl	bk. Bezrü'n-nîl	
Habb-ı sefercel	bk. Habbü's-sefercel	
Habbü'l-âs	Mersin ağacı meyvesi (bk. Mersin)	
Habbü'l-azîz	bk. Habbü'z-zelem	
Habbü'l-belesân	Belesân tohumu	Carpobalsamum
Habbü'l-gâr	Defne (yemişi)	Laurus nobilis (Fructus lauri)
Habbü'l-kalb	bk. Gözgū tarusı	
Habbü'l-mülük	bk. Habbü's-selâtîn	
Habbü'n-nîl	bk. Bezrü'n-nîl	
Habbü's-sefercel	Ayva çekirdeği	Semen cydoniae
Habbü's-selâtîn	Abdi selâtin, kroton (tohumu)	Croton tiglium (Semen crotonis)
Habbü'z-zelem	Abdülaziz, şehvet otu, topalak	Cyperus esculantus
Hamâderyûs	bk. Kemâderyus	
Hamâma[45]	Hamama	Amomum racemosum
Handek_k	Tırfıl, sarı yonca	Melilotus officinalis
Handerîl[î]	Yabani hindibâ, çengel sakızı	Chondrilla juncea
Hanzal	Hanzal, Ebûcehil karpuzu, acı elma	Citrullus colocynthis
Hârâkıyâs	bk. Südlügen	
Harbak [-ı esved]	Siyah boynuz otu, kara çöpleme, karaca ot, kış gülü, kaplan boğan	Helleborus niger
Harbak-ı ebyaz	Beyaz harbak, ak çöpleme, marulcuk, yaban mazısı, kar çiçeği	Veratrum album
Harbuze	bk. Kavun	
Hardal	bk. Hardal tohumu	
Hardal tohumu	Hardal tohumu	Semen sinapis albae
Hardal-ı ebyaz	Beyaz hardal, İngiliz hardalı	Sinapis alba
Harîr-i ham	Ham ipek	Bombyx crudus
Harmel	bk. Yüzerlik	
Harnûb	Keçi boynuzu, harnup	Ceratonia silique
Hasâlubân	bk. Lisânü'l-asâfir	
Hasek	Butrak, pıtrak, demir dikeni (meyvesi)	Tribulus terrestris (Fructus tribuli)
Hâss	bk. Marul	
Hâssü'l-hımâr	Eşek marulu	Sonchus oleraceus
Hâşâ	Boz süpürge, kekik	Thymus capitatus
Haşhaş	bk. Afyon	
Hatmî	Hatmi, gülhatmi, gülhatem, kitmi	Althaea officinalis
Hatmî yaprağı	Hatmi yaprağı	Folia althaeae
Havic	bk. Cezer	
Havlân/Havelân	Cehri, topalak	Rhamnus infectorius
Havlicân	Havlican, havlincan, galanga	Alphina galanga
Havlincân	bk. Havlicân	
Hayr-ı buvvâ	Afrika kakulesi	Amomum melequeta
Hayva	Ayva	Cydonia vulgaris
Hayy-ı âlem	bk. Lisânü'l-hamel	
Hayyü'l-âlem	Damkoruğu, kayakoruğu	Sempervivum tectorum
Hazrâ	Çitlenbik ağacı, meneviş (krş. Fıstuk)	Pistacia terebinthus
Helîle	Helile	Terminalia
Helîle-i asfar	bk. Saru helîle	
Helîle-i esved	bk. Helîle-i Kâbulî	
Helîle-i Kâbulî	Kabili helîle, kara helîle	Terminalia chebula
Helîle-i zerd	bk. Saru helîle	
Helyûn	bk. İsfîrâc	
Heyûlârik_n	Kılıç otu, mayasıl otu, koyun kıran, sarı kantaron, binbirdelik otu	Hypericum perforatum
Hezârisfend	Kırmızı üzerlik (bk. Yüzerlik)	
Hılâl	bk. Hasek	
Hınnâ	bk. Kınna	
Hınzır ağırşağı	bk. Devetabanı	
Hırb dutan	bk. Kemâfitûs	
Hırva'	bk. Kene	
Hıyâr	Hıyar, salatalık	Cucumis sativus
Hıyar tohumu	Yabani hıyar tohumu	Semen cucumi
Hıyarşenber	Hıyarşember, hıyarşenbe	Fructus cassiae fistulae
Hîl[46]	Küçük kakule meyvesi	Fructus cardamomi
Hiltit	Hiltit, haltit, şeytan tersi, şeytan boku, kasnı, kedi ağacı	Ferula assa-foetida
Hindibâ	bk. Kasnî	
Hindistân kozı	bk. Cevz-i Hindî	
Hîr	Şebboy, Gül-i hirî, Mısır menekşesi	Cheirantus cheiri
Hiyûlârik_n	bk. Heyûlârik_n	
Horasânî	Horasani, acı pelin, vermut	Artemisia cina
Hubâzî	bk. Ebegömeci	
Hulbe[47]	Boy otu	Trigonella foenum -graecum
Hummâz	Kuzukulağı	Rumex acetosella
Humus-ı büyük	bk. Nohud	
Hunsâ	bk. Siriş	
Hurf	bk. Tere	
Hurfe[48]	bk. Tuhmekân	
Hurf-ı Bâbilî	Yaban su teresi	Lepidium campestris
Hurfü'l-mâ	Su teresi, acı tere	Cardonine amara
Hurma	Hurma	Fructus dactylus
Husyetü's-sa'leb	Sahlep otu, it kasarı, tilki taşağı	Orchis hircina
Huzaz/Huzuz	Anberbaris, kadın tuzluğu (krş. Anberbâris)[49]	Berberis lycium
Ilgun	bk. Azbe	
Ilk-ı butum	Buttum sakızı,	Terebinthina

	menengiç sakızı, terementin	(Pistacia terebinthus)
Irk-ı sûs	bk. Irku'l-sûs	
Irku's-safr	bk. Mâmîrâncini	
Irku's-sûs	Meyan kökü, biyan kökü, ayı kulağı	Radix Liquiritiae (Glycyrrhiza glabra)
Isırgan	bk. Encere	
Isırgan dikeni	bk. Encere	
Işhûn	bk. Ribâs	
Itrıfil	1. Cennet biberi	1. Amomum granum paradisi
	2. Itrifal, Atrifal, su yoncası[50]	2. Menyanthes trifoliata
İbrişim	Yeşil ibri, kozalık, kuduz otu, sahil otu	Alyssum maritimum
İccâs	Erik	Prunus domestica
İdhîr	Mekke ayrığı, Ka'be samanı (krş. Ayruk)	Cymbopogon schoenanthus
İdhîr-i Mekkî	bk. İdhîr	
Iğde	Iğde	Elaegnus angustifolia
İklîlü'l-melik	1. Koç boynuzu, şahbuze, sarı yonca, maflun	1. Melilotus officinalis
	2. Gelin çiçeği, şahtuğu	2. Fritillaria imperialis
İncir	İncir, yemiş	Fructus caricae
İncir-i Şamî	Şam inciri, Arabistan inciri	Ficus sycamorus
İnebü's-sa'leb	bk. İt üzümi	
İnebü'z-zi'b	bk. İt üzümi	
İri bâbâdya	Yabanî papatya, sığırgözü, öküzgözü	Anthemis arvensis
İrsâ	Gök süsen kökü, mavi zambak kökü, Sûsen-i âsumângunînin kökü[51]	Iris lurida
İsbeten	İspatan, su teresi (bk. Su teresi)[52]	
İsfenâh	Ispanak	Spinacia oleracea
İsfîrâç	Kuşkonmaz	Asparagus officinalis
Isk_l[53]	bk. Basalü'l-unsul	
İsk_lûfenderiyûn	Geyikdili	Scolopendrium officinale
İspagul	bk. Kutûna	
İspendân	bk. Yüzerlik	
İt burnı	İt gülü, köpek gülü, asker gülü, kuşburnu	Rosa canina
İt keseri	İt kasarı	Bunium bulbocastanum
İt siyegi	bk. Fersâsiyûn	
İt üzümi	İt üzümü, köpek üzümü	Solanum nigrum
Kabak	Kabak	Cucurbita
Kabak tohumu	Kabak çekirdeği	Semen cucurbitae
Kâbulî	bk. Birinç	
Kâdhindî	Kathindi, kadıhindi, ketirhindi	Acacia catechu
Kadın duzlugı	bk. Anberbâris	
Kafrü'l-yehûd	Deniz mumyası, kazayağı	Alisma plantago-aguatica
Kâfûr	Kâfur (otu)	Camphora (Camphorosma monspeliaca)
Kâkenc	bk. Kâknec	
Kâknec	Kakınç, kandil otu, gelin otu, fener çiçeği, kanbil otu, kanbil tohumu	Physalis alkekengi
K_kule	Kakule, küçük kakule, hil otu	Elettaria Cardamomum
Kâkûne	bk. Kâknec	
Kalguân	Kalugan otu	Cardaus acarna
Kanbîl	bk. Kâknec	
Kantûriyûn	Kantaron, Peygamber çiçeği	Erythraea centaurium
Kantûriyûn-ı sag_r	bk. Kantûriyûn	
Kar'	bk. Kabak	
Kara agac	Karaağaç	Ulmus
Kara çaltı	bk. Avsec	
Kara harbak	bk. Harbak-ı esved	
Kara haşhaş	Kara haşhaş, haşhaş	Papaver somniferum
Kara helîle	bk. Helîle-i Kâbulî	
Karaca ot[ı]	bk. Harbak-ı esved	
Karanfil	Karanfil	Eugenia caryophyllata
Karaz	bk. Ak_kiya	
Kardamana	bk. Kurtumâna	
Karga dûlegi/dünlegi	bk. Zerâvend-i tavîl	
Karpuz	Karpuz	Citrullus vulgaris
Kasabü'z-zerîre	Kazayağı	Chenopodium album
Kâsinî	bk. Kasnî	
Kasnı	bk. Hiltit	
Kasnî	Güneyik, yaban marulu, acı marul hindiba	Cichorium endivia
Kâşim	Horozgözü otu, mendek, Aleksandra otu	Seseli tortuosum
Katır kuyruğu	Katır kuyruğu	Anagyris foetida
Katran agacı	Lûbnan sediri (Katran elde edilir)	Cedrus libani
Katran köpügi	bk. G_rik_n	
Kavak	Kavak ağacı	Populus nigra
Kavk_s	bk. Fersâsiyûn	
Kavun	Kavun	Citrullus melo
Kavun kökü	Kavun kökü	Radix cucumeris melo
Kayısı	bk. Zerdâlû	
Kaysûm	Ayvadana, civanperçemi, dilber kâkûlû	Achillea milefolium
Kaz ayagı	bk. Kasabü'z-zerîre	
Kebâbe	Kebabe, kebabiye, kuyruklu biber, Hint biberi (meyvesi)	Piper cubeba (Fructus cubebae)
Kebere	Kebere, keber, kapari	Capparis spinosa
Keçi boynuzu	bk. Harnûb	
Kelem	Lahana	Brassica oleracea
Kemâderyus	Yer meşesi, yer palamudu, kısamahmut, dalak otu, kemedris, hamadre	Teucrium chamaedrys
Kemâîtûs	Yer çamı, hırb tutan, yer palamudu, meşecik	Ajuga chamaepitys
Kemâtaryûs	bk. Kemâderyûs	
Kemmûn	Kimyon	Cuminum cyminum
Kemmûn-ı Kirmânî	Kara kimyon	Carum nigrum
Kendenâ	Kendene	Allium porrum
Kendene	bk. Kendenâ	
Kendir	Kendir, kenevir	Cannabis sativa
Kene	Kene otu, dedemene, genegerçek, Hindiye	Ricinus communis
Kenevûr	bk. Kendir	
Kengerzîd	Kenger zamkı, kenger sakızı	Gundelia tournefortii
Kerdeme	bk. Tere	
Kerefs	Kereviz	Apium graveolens
Kereviya	bk. Kurtumâna	
Kerşun	Yılan başı, karşun	Othonna cheirifolia
Kesdâne	Kestane	Castanea sativa

Kitâbü'l-Haşâyiş, TSMK Revan, nr. 1638 (407b)

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (322b)

Kesîre	Kitre (Geven dikeninden elde edilen zamk)	Gummi tragacanthae
Kestevire (Kestere)	Kestere otu, yabanî ejder dikeni	Betonica officinalis
Keşûs	bk. Eftimûn	
Keşûr	bk. Bezr-i cezer	
Kettân	Keten otu tohumu	Semen lini (Linum usitatissimum)
Kınna	Kına ağacı, hınna	Lawsonia inermis
Kınne	bk. Hiltit	
Kırfe	Kırfe ağacı kabuğu, amber kabuğu	Croton eluteria
Kıssâü'l-hımâr	Eşek hıyarı, karga düleği, acı dülek	Ecballium elaterium
Kışr-ı asl-ı hindibâ	Hindiba kökü kabuğu (bk. Hindibâ)	
Kışr-ı haşhaş	Haşhaş kabuğu (bk. Afyon)	
Kışr-ı helîle-i asfar	Sarı helile kabuğu (bk. Saru helîle)	
Kışr-ı kündür	Günlük ağacı kabuğu (bk. Günlük-i ebyaz)	
Kışr-ı rummân	bk. Nar kabı	
Kışr-ı turunc	Turunç kabuğu (bk. Turunc)	
Kızıl agac	Kızıl ağaç	Alnus
Kızıl behmen	bk. Behmen-i ahmer	
Kızıl boya	bk. Fuvve [54]	
Kızıl gül	Kırmızı Frenk gülü	Rosa gallica
Kızıl sandal	Kızıl sandal	Pterocarpus santalinus
Kızıl tuderî	bk. Tuderî	
Kızıl üzüm	Kızıl üzüm	Vitis vinifera
Kibrît	Kibrit otu	Lycopodium clavatum
Kirâs	Kiraz	Cerasus avium
Kişir	bk. Küzbere	
Kişnîc	bk. Küzbere	
Kişniç	bk. Küzbere	
Kişnîz	bk. Küzbere	
Kitre	bk. Kesîre	
Koz	bk. Cevz	
Koz çiçeği	Ceviz çiçeği (bk. Cevz-i Rûmî)	
Köknâr	bk. Köknâr-ı aslî	
Köknâr-ı aslî	Köknar	Abies cilicica
Kulk_s	Kulkas otu, kurkaz otu	Colocasia esculenta
Kundus	Voynik otu, aksırık otu, ağu kunduzu	Gypsophyla struthium
Kurkum	bk. Zerdecûbe	
Kurt bağrı	Kurt bağrı, kurt baharı	Ligustrum vulgare
Kurtumâna	Yabani kimyon, Frenk kimyonu, keraviya, çatalca, sebz, kertek [55]	Carum carvi
Kurtum-ı Hindî	Hint kurtumu, mavi su zambağı	Indigofera tinctorium
Kust	Kıst otu	Costus speciosus
Kust-ı hulv	Tatlı kıst (bk. Kust)	
Kust-ı mürr	Acı kıst (bk. Kust)	
Kutûne	Pire otu, karnıyarık	Plantago psyllium
Kuzgun otı	bk. Serahs	
Kuzu kulagı	bk. Hummâz	
Kündür	Günlük, buhur (bk. Günlük-i ebyaz)	
Kündüs	bk. Kundus	
Küşûs	bk. Eftimûn	
Küzbere	Kişniş otu, kuş üzümü (meyvesi)	Coriandrum sativum (Fructus coriandri)
Küzbure	bk. Küzbere	
Lâciverd	Laciverd	Lapis Lazuli
Lâden	Laden, pamukluk otu, pamuk otu (ve bunlarrdan elde edilen kokulu madde: Ladanum)	Cistus creticus [56]
Lâdin	Lâdin	Picea orientalis
Lebede	bk. Evelikûn taşra	
Leblebü unu	bk. Nohud	
Levz-i hulv	Tatlı badem (bk. Bâdâm-ı mukaşşer)	
Levz-i mukaşşer	bk. Bâdâm-ı mukaşşer	
Levz-i mürr	Acı badem	Semen amygdalae amarum
Lihyetü't-teys	bk. Teke sakalı	
Limon	Limon	Fructus citri (Citrus limonum)
Limon-ı Frengî	Frenk limonu (Turunçgillerden bir meyve, greyfurt olabilir)	Citrus decumana (?)
Lisân-ı sevr	Sığırdili	Anchusa officinalis
Lisânü'l-asâfir	Kuşdili, biberiye, hasalban	Rosmarinus officinalis
Lisânü'l-hamel	Sinirotu, baga yaprağı, sinirlüce	Plantago major-media
Lisânü's-sevr	bk. Lisân-ı sevr	
Lubb-ı fınduk	bk. Fınduk	
Lûf	bk. Yılan başı boncugı	
Luffâh	Kan kurutan, kan kusturan, adam otu, insan otu, Abdüsselam otu	Mandragore autumnalis
Lûbân	Günlük ağacı zamkı (bk. Günlük-i ebyaz)	
Ma'denûs	Maydanoz	Petroselinum crispum
Mâhîzehre	Balık otu	Verbascum sinuatum
Mahleb	Mahlep yemişi	Fructus pruni mahaleb
Mahmûde	Mahmude otu, yer pelidi	Convolvulus scammonia
Mâh-pervîn	bk. Cedvâr	
Mak_l	bk. Mukl	
Mak_lü'l-yehûd	bk. Mukl	
Malatura	bk. Râziyâne	
Mâmîrân	bk. Mâmîrâncinî	
Mâmîrâncinî	Mamiran, kırlangıç otu	Chelidonium majus
Mâmisâ	Boynuzlu gelincik, sarı gelincik, sarılık otu	Glaucium corniculatum
Marsama	Barsama otu, keklik otu, varsama otu	Mentha aquatica
Marûl	Marul	Lactuca sativa
Mâslara	bk. Râziyâne	
Mast	bk. Yoğurt	
Mastaki	Mastaki, damla sakızı	Gummi mastix (Pistacia lentiscus)
Mastaki-i çam	bk. Çam sakızı	
Mâş	bk. Burçak Unu	
Mâverd	Gül suyu	Aqua rosae
Mâzeryun	Dafne, mezeryon, gulapa	Daphne mezereum
Mâzû	Mazı	Thuja
Meneviş [57]	bk. Hazrâ	
Mensir/Mentir	bk. Hîr	
Mercimek	Mercimek	Lens culinaris

Mersin	Mersin ağacı	Myrtus communis
Mersin yaprağı	Mersin yaprağı	Folium myrti
Merzengûş	Mercanköşk, merzengüş	Origanum majorana
Mev[58]	bk. Mevîzec	
Mevîz	Kuru üzüm	Fructus vitis
Mevîzec	Mevzek otu, bit otu, mezevek, kokar ot, dağ üzümü	Delphinum staphisagria
Mevîz-i munekk_[59]	Çekirdeksiz üzüm, temizlenmiş ve kurutulmuş üzüm	
Mevz	Muz	Musa sapientum
Meya'[60]	Günlük, buhur, sığla ağacı, lebni, kara günlük	Liquidambar orientalis
meya'-ı sâile	bk. Meya'-ı sayal	
Meya'-ı sayal	Sığla yağı	Styrax liquidus
Meya'-ı yâbise	Sığla ağacı	Liquidambar orientalis (nın iç kabuğu)
Mısır baklası	bk. Turmus	
Misvâk	Misvak ağacı	Salvadora persica
Mug_s	Yabani nar kökü	Radix punicae
Mukl	Mukl, Mekke belesan ağacı	1. Balsamodendron mukul 2.Commiphora africanicum
Mukl-ı azrâk	bk. Mukl	
Muklü'l-yehûd	bk. Mukl	
Mûlî	Beyaz üzerlik (bk. Yüzerlik)	
Mûlûhiyâ	bk. Ebegömeci	
Mür[61]	Mür	Comniphora myrrha
Mürr-i ahmer	bk. Mür	
Mürr-i Mekkî	bk. Mürr	
Mürr-i sâfî	bk. Mürr	
Müşk-i tarâmeşî[62]	Girit otu, mangır otu	Origanum dictamnus
Na'na	Nane	Mentha piperita
Nabk	Sedir ağacı	Cedrus
Nânhâ	bk. Nânhâh	
Nânhâh[63]	Mısır anasonu, nahve-i Hindî[64]	Fructus ajowan (Carum copticum)
Nânhuvâh	bk. Nânhâh	
Nar	Nar ağacı	Punica granatum
Nar kabı	1. Nar ağacı kabuğu 2. Nar meyvesi kabuğu	1. Cortex granati 2. Cortex granati fructuum
Nardin	Nerdin sünbülü	Nardus stricta
Nârenc	bk. Turunç	
Nar-muşk[65]	Hint narı	Mesua ferrea
Necil	bk. Ayruk	
Nemâm	bk. Marsama	
Nergis	Nergis	Narcissus
Nîl	bk. Bezrü'n-nîl	
Nilûfer	Nilüfer, göl süseni, lülüfer	Nymphaea
Nohud	Nohut	Cicer arietinum
Nûşîdâr soganı	bk. Basalü'l-unsul	
Nuteşir soganı	bk. Basalü'l-unsul	
Oğlan otı	bk. Badrencbûye	
Ökse	bk. Dıbk	
Panbuk	Pamuk, penbe	Gossypium arboreum
Pazû	Pazı	Beta vulgaris
Pelîd	bk. Bellût	
Penç engüşt	bk. Bendâfilyûn	
Persiyâvuşân	Baldırıkara	Aspelinum adianthum
Piyâz	bk. Sogan	
Râsen[66]	Andız otu, rasen, induz otu, kanes	Juniperus drupacea
Ratinec	bk. Çam sakızı	
Râvend	Ravend, ışgın ağacı (kökü)	Rheum officinale
Râvend-i Çinî	Çin ravendi	Rheum palmatum
Râvend-i Rûmî	Lâbada ağacı (kökü)	Rumex alpinus[67]
Râziyâne	Rezene, raziyane (meyvesi)	Foeniculum vulgare (Fructus foeniculi)
Reşâd	bk. Su teresi	
Revgan-ı belesân	bk. Belesân yağı	
Revgan-ı zeyt	bk. Zeyt yağı	
Reyhân	bk. Fesligen	
Reyhân tohumu	Reyhan tohumu, fesleğen tohumu	Fructus basilici
Rîbâs	Işgın ağacı (çoğunlukla şerbeti yapılır)	Rheum ribes
Rîvâc	bk. Rîbâs[68]	
Rîvend	bk. Râvend	
Rubbü's-sûs	Meyan balı (Glycyrrhiza glabra)	Succus liquiritiae
Rummân	bk. Nar	
Sa'ter	1. Sâter, zâter, kaya kekiği, taş kekiği 2.Mercanköşk, kekik otu, güveyi otu, yer fesleğeni	1. Satureja hortensis 2. Origanum vulgare
Sabır	Sarı sabır	Aloe vera
Sabr-ı mâmisâ	bk. Mâmisâ	
Sabr-ı sandal	bk. Ak sandal	
Sabr-ı sukutrî	Sabır	Aloe socotrina
Sâdec	bk. Sünbül-i Hindî	
Sâdec-i Hindî	bk. Sünbül-i Hindî	
Sâdic-i Hindî	Sâzec, melastoma	Melastoma
Sagala	bk. Meya'	
Sakmûniya	bk. Mahmûde	
Sanavber	Çam fıstığı ağacı (fıstığı)	Pinus pinea
Sandal-ı ahmer	bk. Kızıl sandal	
Sandal-ı ebyaz	bk. Ak sandal	
Sant agacı[69]	bk. Ak_kiya	
Sarımsak	Sarımsak, sarımsak	Tubera allium sativum
Sarmaşık	Sarmaşık	Hedera helix
Saru boya	Sarıboya otu	Serratula tinctoria
Saru helîle	Sarı helile	Terminalia citrina
Sedef	bk. Sezâb	
Sefercel	bk. Hayva	
Sekbinec	Sekbeni, at kasnısı	Ferula scowitziana
Sekenbûye/ Seksenbûye	bk. Ayıt	
Selîha	Saliha, yalan tarçını, borucuk kökü	Cinnamomum cassia
Semsak	bk. Merzengûş	
Semûz ot	bk. Tuhmekân	
Senderûs	Sandalus, sandarus, sandarak, dağ ardıcı (sakızı)	Callitris quadrivalvis (Gummi sandarac)
Serahs[70]	Eğrelti otu, serhas	Dryopteris filix-mas
Serkele	bk. Şaytara	
Serv agacı	bk. Cevz-i serv	
Sezâb	Sedef otu, sezap otu	Ruta graveolens
Sıçan otı	Farekulağı, sıçan otu, sıçankulağı	Anagallis arvensis
Sığır gözi	bk. Iri bâbâdya	
Sığır kuyrugı	Sığırkuyruğu bitkisi	Verbascum
Sığır dili	bk. Lisân-ı sevr	

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (332b)

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (216a)

Simsim	bk. Esved-i simsim	
Sinâmekî	Sinameki, senemeki	Cassia acutifolia
Sinirlü ot	bk. Lisânü'l-hamel	
Sinirlü yaprak	bk. Lisânü'l-hamel	
Sinirlüce	bk. Lisânü'l-hamel	
Sipistân[71]	Sibistan, it memesi, Acem eriği, Mısır nabkı	Cordia mixa
Sîrhışt	bk. Şîrhışt	
Siriş	Çiriş otu	Asphodelus aestivus
Sîsâliyûs	bk. Hiltit	
Sîsenber	bk. Marsama	
Siyâf-ı mâmisâ	bk. Mâmisâ	
Sogan	Soğan	Allium cepa
Sorkun	Sorkun, sorgun, sepetçi söğüdü	Salix viminalis
Sögüd	Söğüt ağacı	Salix
Spendân	bk. Yüzerlik	
Su kerdemesi	bk. Su teresi	
Su kerefisi	bk. Su teresi	
Su teresi	Su teresi, cırcır, su kerdemesi	Nastrutium officinale
Su'd	Kırkboğum, topalak	Cyperus longus
Su'd-ı Kûfî	Kûfe topalağı (bk. Su'd)	
Sumâk	Sumak, somak, tetre, tetri, tatari	Rhus coriariae
Sûret tarusı	bk. Gözgû tarusı	
Sûrincân	Surincan, itboğan, acı çiğdem, ucu eğri kestane	Colchicum autumnale
Sûs	bk. Irku'ş-sûs	
Sûsâm	bk. Esved-i Simsim	
Sûdlügen	Sütleğen	Euphorbia peplis
Süg	bk. Husyetü's-sa'leb	
Sünbül	Sünbül	Hyacinthus
Sünbül-i Hindî	Hint sünbülü	Nardustachys jatamansi
Sünbül-i Rûmî	Anadolu sünbülü	Nardus celtica
Sünbülü't-tîb	bk. Sünbül-i Hindî	
Şahm-ı hanzal	Ebucehil karpuzunun pulpası (bk. Hanzal)	
Şâhsinî	Hint asması, tanbul ağacı	Piper betle
Şâh-siperem[72]	bk. Fesligen	
Şâhtere	Şahtere, şahterec	Fumaria officinalis
Şak_yiku'n-nu'mân	Gelincik	Papaver rhoeas
Şalgam tohumu	Şalgam tohumu	Semen rapae
Şam fıstukı	bk. fıstuk	
Şaytara[c]	Şaytara, serkele otu (kökü)	Plumbago zeylanica
Şaytara[c]-ı Hindî	bk. Şaytara	
Şebrem	bk. Ferfiyûn	
Şeftâlû	Şeftali	Prunus persica
Şeftâlû yerigi	bk. Şeftâlû	
Şehdâne[c]	Kendir tohumu	Fructus cannabis
Şek_kul	Şekakul, yaban havucu kökü, karakök	Pastinaca schakakul
Şeker kamışı	Şeker kamışı	Saccharum officinarum
Şelcem/Şalgam	Şalgam	Brassica rapa
Şenhıyâr[73]	Şenhıyar, şinhıyar, acur	Cucumis angura
Şibit	Dere otu, turak otu, durak otu, samut otu	Anethum graveolens
Şîh	Pelin ağacı, yavşan	Artemisia
Şimâr	bk. Râziyâne	
Şîrec[74]	bk. Şîrugan	
Şîrhışt	Men, manna, sirhişt (Yeşil renkli kudret helvası)	1. Cotoneaster nummularia 2. Ferula elaeochytris
Şîr-i revgan	bk. Şîrugan	
Şîrugan	Susam yağı, şiragan, şırlağan	Oleum sesami
Şûniz	bk. Çörek otı	
Şûkrân	Baldıran, şükran, lekeli baldıran	Conium maculatum
Tag râziyânesi	bk. Râziyâne	
Tag üzümi	bk. Mevîzec	
Tag yarpuzı	bk. Fûtenec	
Tarhaşk_k	Yabani hindiba	Cichorium intybus
Tarhûn	Tarhun bitkisi	Artemisia dracunculus
Tarsûs	Hint ayvası, bel	Aegle marmelos
Taru	Darı	Panicum miliaceum
Taş kerefisi	bk. Fetrasaliyûn	
Tatlu bâdâm yagı	Badem yağı	Oleum amygdali
Tâtûre	Tatula otu, şeytan elması	Datura stramonium
Tebâşir	Tebeşir, hazeran, Hint kamışı şekeri	Bambusa arundinaceae
Tebâşir-i Hindî	bk. Tebâşir	
Teke sakalı	Tekesakalı otu	Tragopogon porrifolius
Temûrhindî	Demirhindi, temerhindi, Hind hurması	Tamarindus indica
Tere	Tere otu	Lepidium sativum
Terencübîn	bk. Terengübîn	
Terengübîn	Kudret helvası, dişbudağı, muzahar, manna, Basra balı	Manna siciliana (Fraxinus ornus)
Termiye	bk. Turmus	
Tetre	bk. Sumâk	
Tîn	bk. İncir	
Tirmis	bk. Turmus	
Tiryâfiliye	bk. Itrıfil	
Tomalan	Domalan, Arap mantarı	Tumer aestivum
Topalak	bk. Su'd	
Torak otı	bk. Şibit	
Tuderî	1. Ebegümeci, Karahasan otu 2. Sumak, teter	1. Malva sylvestris 2. Rhus cotinus
Tuhmekân	Semiz otu, tokmagan, hurfe	Portulaca oleracea
Turak otı	bk. Şibit	
Turb	Turp	Raphanus sativus
Turb tohumu	bk. Bezr-i fücûl	
Turmus	Termiye, Mısır baklası, acı bakla, delice bakla, Yahudi baklası	Lupinus termis
Turunc	Turunç ağacı (meyvesi)	Citrus aurantium (Fructus aurantii)
Tutyâ-i Kirmânî[75]	Tutya çiçeği	Pollanthes tuberosa
Tûffâh	bk. Alma	
Türbûd	Türbit otu	Convolvulus turpethum
Ûd	bk. Ûd-ı Hindî	
Ûd-ı belesân	bk. Vec	
Ûd-ı hâm	bk. Ûd-ı Hindî	
Ûd-ı Hindî	Ôd ağacı, Hind ödağacı, nasr ağacı	Aquilaria agallocha
Ûd-ı kımârî	Güvercin otu	Micromaria biflora
Ûd-ı za'ferân	bk. Za'ferân	
Ûdü'l-kahr	bk. Akırkarhâ	
Ûdü's-salîb	Ayı gülü, yer şakayıkı,	Paeonica officinalis[76]

	favanya	
Ukhuvân-ı ebyaz	Beyaz papatya, köpek papatyası	Anthemis cotula
Umretü't-turfa	bk. Azbe	
Unnâb	Hünnap, ünnap, çiğde	Zizyphus jujuba[77]
Urûk sufa	bk. Zerdecûb	
Urûk-ı sabbagın	bk. Zerdecûb	
Uruz otı	bk. Lisânü'l-hamel	
Usâre-i afsentîn	bk. Afsentîn	
Usâre-i gâfıt-i (gâfıt-i) kündûse[78]	Koyun otu ekstresi (bk. Gâfıt)	
Usfûr	bk. Asfûr	
Usk_rdiyûn	Yaban sarımsağı, su sarımsağı	Teucrium scordium
Uskutrî	bk. Sabr-ı sukutrî	
Ustuhudus	Karabaş otu, yalancı lavanta çiçeği, yarakan çiçeği	Lavandula stoechas
Uşak	Çadır uşağı, uşak ağacı (zamkı)	Dorema ammoniacum (Gummi ammoniacum)
Uşnân	Çöven otu, Şam çöveni	Salicornia herbacea
Uşne	1. Ağaç yosunu (bilhassa meşe ağacı yosunu) 2. bk. Uşnân	Muscus arboreus
Uşturgâz	Deve otu, kara yandık, deve dikeni, Horasan hiltiti	Alhagi maurorum
Üzüm	bk. Mevîz	
Vahşîrek[79]	bk. Horasânî	
Varak-ı âs	bk. Mersin yaprağı	
Varak-ı hınnâ	Kına ağacı yaprağı (bk. Kına)	
Varak-ı sezâb	Sedef otu yaprağı (bk. Sezâb)	
Varaku'l-âs	bk. Mersin yaprağı	
Varaku'l-gar	Defne yaprağı	Folium lauri
Varaku'l-hayâl	Kenevir yaprağı (bk. Kendir)	
Varaku'l-hıyâl	bk. Varaku'l-hayâl	
Varaku'z-zeytûn	Zeytin ağacı yaprağı (bk. Zeytûn)	
Varsama	bk. Marsama	
Vec	bk. Egîr	
Verd	Gül	Rosa
Verd-i ahmer	bk. Kızıl gül	
Verd-i ahmer	bk. Kırmızı gül	
Verd-i ahmer-i huşk	Kırmızı gül kurusu (bk. Kızıl gül)	
Verd-i huşk	Gül kurusu	Flos rosae
Vuşk/Vuşak	bk. Uşak	
Yaban hardalı	Yabani hardal	Sinapis arvensis
Yaban kabugı	bk. Döngel	
Yaban sarımsagı	bk. Usk_rdiyûn	
Yaban soganı	bk. Basalü'l-unsul	
Yantak	Yandak, kayışkıran, demirdelen	Ononis spinosa
Yarpuz	bk. Fûtenec	
Yâsemîn	Yasemin	Jasminum officinale
Yavşan	bk. Şîh	
Yekbînî	bk. Fesligen	
Yelmûk	Teke sakalı	
Yetû‘	bk. Südlügen	
Yılan başı boncugı[80]	Yılan yastığı, yılan boncuğu, yılan cücüğü, fil kulağı	Arum maculatum
Yılan bıçagı	Yılanbıçağı otu	Dracunculus vulgaris
Yılan boncugı	bk. Yılan başı boncugı	
Yılgun	bk. Azbe	
Yonca tohumı	Yonca tohumu, tirfil tohumu	Trifolium arvense
Yüzerlik	Üzerlik, harmel	Peganum harmala
Yüzerlik ding kabı	Üzerlik tohumu kabuğu (bk. Bezr-i yüzerlik)	
Za‘ferân	Safran	Crocus sativus
Zagala	Kızılcık	Cornus mas
Zamg-ı Arabî	Arap zamkı (acaciasenegal bitkisinin zamkı)	Gummi arabicum
Zanbak	Zambak	Lilium candidum
Zaymurân	bk. Fesligen	
Zebîb-i ahmer	bk. Kızıl üzüm	
Zebîb-i menzü‘	bk. Mevîz-i münekk_	
Zebîb-i münekk_	bk. Mevîz-i münekk_	
Zencebil	Zencefil	Zingiber officinale
Zerâvend	Zeravend (krş. Zerâvend-i tavîl, Zerâvend-i müdevver)	Aristolochia
Zerâvend [-i tavîl]	Erkek zeravend, boru elması, kümren dûleği, karga dûleği[81]	Aristolochia longa
Zerâvend-i mûdahrec	bk. Zerâvend-i müdevver	
Zerâvend-i müdevver	Dişi zeravend, erkurtaran[82]	Aristolochia rotunda
Zerdâlû	Zerdali (meyvesi)	Armenica vulgaris (Fructus armeniacae)
Zerdâlû çekirdegi	Zerdali çekirdeği (bk. Zerdâlû)	
Zerdecûb[e]	Zerdeçöp, zerdeçap, kurkum	Curcuma longa
Zerdeçav	bk. Zerdecûb	
Zerneb	Çekirge ayağı, porsuk ağacı	Taxus baccata
Zerrinkade[h]	Nergis çiçeği, zerrinkadeh	Narcissus poeticus
Zerûne	bk. Derûnec	
Zeyt	bk. Zeytûn	
Zeyt yağı	Zeytin yağı	Oleum olivae
Zeytûn	Zeytin	Olea europea
Zîre-i geyik	bk. Kemmûn	
Zîre-i müdebbir	bk. Kemmûn	
Zirişk	Kadın tuzluğu (krş. Anberbâris)	Berberis crataegina
Zirrü'l-verd/ Zirru verd	Zirverd	Spahaeranthus indicus
Zûfâ	Zûfa, zulfa otu, çürdük otu, Davud çöveni, Davud soganı	Hyssopus officinalis
Zürunbâd	Yabani zencefil, zürünbe, zernebat, erdel kökü	1. Zingiber zerumbet 2. Curcuma zurumbet 3. Rhizoma zedoaria
Zürunbe	bk. Zürunbâd	

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (217a)

Kitâbü'l-Haşâyiş, TMSK III. Ahmed, nr. 2147 (216a)

[1] *Osmanlı tıbbının genel karakteristikleri hakkında, Osmanlı tıp tarihi ile ilgili bir bibliyografyanın da bulunduğu şu çalışmaya bk. Murphey, sy. 2 (İstanbul 1998), s. 263-292. Tedavide musikînin kullanılışı hakkında bk. Yiğitbaş, tür. yer; Osman Şevki [Uludağ], s. 136-143.*

[2] *Osman Şevki [Uludağ], s. 37-42.*

[3] *Paracelsus'un görüşleri, etkisi ve iatrokimya cereyanı hakkında geniş bilgi için bk. Shackelford, tür. yer; Webster, s. 301-334.*

[4] *Paracelsus'un Osmanlı tıbbı üzerindeki etkisini gösteren şu çalışmalara bk. Sarı, Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World, s. 157-179 (Bu çalışmada Paracelsus'dan etkilenen Osmanlı hekimlerinin kitapları incelenmiş ve bu etkiyi gösteren kayıtlar aktarılmıştır); İhsanoğlu, Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World, s. 16-17; Kâhya, s. 69-76.*

[5] *Salih b. Nasrullah'ın hekimbaşı olarak görev yaptığı tarihler için bk. s. 69.*

[6] *"Âsitâne k_immak_mına ve mollasına ve sekbânbaşıya hüküm ki, Frenk tâifesinden ba'zı mütetabbib etibbâ kadîm tarîkını terk ve tıbb-ı cedîd nâmıyla eczâ-i âde istiHmâliyle ilâc eyledükleri kimesneler mutazarrır olmalarıyla ol mak_le Frenk tabîblerinden Edirne'de dükkân açan mühtedî Mehmed ile şerîki ve bir Frenk tabîbi dahı Edirne'den iclâ olunup İstanbul ve etrâfı dahı yoklanup bu mak_le Frenk tabîbleri var ise men' u def' olunmak bâbında…" BA, Mühimme Defteri (MD), nr. 114, s. 171/730. Bu hükmü ilk defa kullanan Naşid Baylav'dır (Eczacılık Tarihi, s. 189-190). Fakat yazar burada hükmün kaynağını göstermediği gibi tarihini de 1794 olarak yanlış vermiştir.*

[7] *BA, Cevdet-Sıhhiye, nr. 484.*

[8] *BA, Cevdet-Sıhhiye, nr. 484-1/1.*

[9] *Osmanlı tıbbının ve tıp eğitiminin modernleşmesi (batılılaşması) ile ilgili şu çalışmalara bk. Türk Tıbbının Batılılaşması (haz. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius), İstanbul 1993; Altıntaş, VIII, s. 528-542. Osmanlı Devleti'nde eczacılığın modernleşmesi hakkında Naşid Baylav'ın eseri hâlâ önemini korumaktadır.*

[10] *Karahanlılar dönemi eserlerinden olan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde konuyla ilgili birçok örneğe rastlanır. Meselâ yazar, "İnsana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer" demektedir. Diğer örnekler için bk. Sarı, İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi (3-10 Eylül 1988), s. 392-393.*

[11] *bk. Polat, s. 222-223.*

[12] *Osmanlı yemek kitaplarında bulunan tıpla ilgili bölümlere örnek için bk. Sarı, İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, (3-10 Eylül 1988) s. 394-398.*

[13] *Mesela Aydınoğlu Umur Bey'e sunulan, yiyecekleri tanıtan bir kitapta (bk. Ertaylan, Tabiatname), hangi yiyeceğin ne tür tıbbî etkisinin bulunduğu özellikle vurgulanmaktadır.*

[14] *Sarı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri (Ankara: 31 Ekim-1 Kasım 1981), s. 245-257.*

[15] *Mesela bk. BA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 274. s. 40; nr. 292, s. 2; nr. 2003, s. 72-78; nr. 2111, s. 42; nr. 5095, s. 35; nr. 7502, s. 39.*

[16] *XVI. yüzyıl sonuna ait bir atama tezkiresi, perhizî olarak bir bölükbaşının (kıdemli şakird) atandığını göstermektedir (BA, Bâb-ı Asafî Ruûs Kalemi, nr. 1471, s. 19).*

[17] *Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda görevlendirilecek aşçıların: "…tabiatlara, mizaçlara ve hastaların hastalıklarına uygun perhiz aşlarını ve diğerlerini vaktinde ve tabiplerin tariflerine uygun olarak pişirme…" becerisine sahip olmaları vakfiyede şart koşulmuştu (Sarı, Osmanlı, VIII, 494-517). Edirne'deki II. Bayezid Dârüşşifâsı vakfiyesinde de aşçıların görevi benzer şekilde verilmiştir. bk. Gökçe, s. 316.*

[18] *Helvahane kurumu ve helvahane mamülleri hakkında bk. Bilgin, s. 61-65.*

[19] *a.g.e., s. 77.*

[20] *Sarı, Osmanlı, VIII, 507.*

[21] *Bu kuledeki dolaplar içinde saklanan ilâçlar, baş lalanın sıkı denetimi altındaydı. Onun izni ve hekimbaşının müracaatı olmadan buradan ilâç çıkması mümkün değildi (Kumbaracı, s. 8-11).*

[22] *Bilgin, s. 118. Miskçibaşının statüsü ve fonksiyonu hakkında diğer iki tartışma için bk. Neumann, s. 130-135; Dramur, sy. 4 (İstanbul 1992), s. 112.*

[23] *BA, Cevdet-Saray, nr. 7687; nr. 3248; nr. 8273; nr. 8799; Neumann, s. 133; Dramur, sy. 4 (Istanbul 1992), s. 107-113. Dramur, çalışmasında saray mutfağına bağlı Kiler-i Âmire ile Enderûn kilerini birbirine karıştırmıştır (bk. a.g.e., s. 108).*

[24] *XVI. yüzyıl sonunda çeşitli dârüşşifâlarda çalışan görevlilerin listeleri için bk. BA, Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 5103; nr. 5217; nr. 5761.*

[25] *Süleymaniye Dârüşşifâsı vakfiyesinde aşşâbın bu özelliklerine vurgu yapılır: "İlâç olarak kullanılan köklere, kurutulmuş ve taze otlara ve çiçeklere ait usulün doğrusunu, isimlerini ve niteliklerini bilen, bunların iyi, kötü ve diğer özelliklerine vâkıf bir kimse aşşâb olup, basit ve terkib edilmiş ilâçlar konusunda en iyi usulü takip etmeli" (Sarı, Osmanlı, VIII, 507).*

[26] *"Dârüşşifâ'da lâzım olan araç-gereci Reis'in uygun gördüğü şekilde, ihmal etmeden satın alıp getirip, kilere teslim edip, gerektiğinde hazır olup kullanılması için korunmasını sağlamalı. Ama alınan devâlar ve ilâçlar tıp kitaplarında tarif edildiği gibi taze, saf ve kaliteli olmalı; bayat, bozulmuş ve kötülerini almamalı ve aslı varken muadili ile yetinmemeli" (a.g.e., s. 507).*

[27] *"Devâları döğmek, kökleri vurup ezmek hususunda bilgili, güçlü kuvvetli iki kişi edviye-kûb olup, vurulup dövülmesi gereken kökleri, tabiplerin tarifi üzerine düzgün bir şekilde döverek, kullanılmaya uygun ve terkip edilebilir şekle getirecektir" (a.g.e., s. 508).*

[28] *XIX. yüzyıl hastahanelerindeki görevliler için bk. BA, Cevdet-Sıhhiye, nr. 90; nr. 748; BA, Maliyeden Müdevver Devfterler, nr. 19456-3.*

[29] *Sarı, Osmanlı, VIII, 509.*

[30] *Fatih Dârüşşifâsı'nda yapılacak hamamın masrafının satılan ilâçların gelirinden karşılanması hakkında bk. BA, Mühimme Defteri, nr. 31, s. 376/840.*

[31] *Cerrahların ilâç yapmalarıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Altıntaş, Tıp Tarihi Araştırmaları, sy. 12 (İstanbul 2004), s. 126-134.*

[32] *Geniş bilgi için bk. Baylav, s. 136-143; Demirhan, tür. yer.*

[33] *XIX. yüzyılın başında devletin ilâç alımı yaptığı gayr-i müslim eczacılardan tesbit edilenler şunlardır: Françesko, Petraki, Kökçü David, Anton, Yorgaki, Dimitri ve George (BA, Maliyeden Müdevver Defterler, 9315, S. 13; Cevdet-Sıhhiye, nr. 899, 1032; Cevdet-Saray, nr. 115, 141, 155).*

[34] *Baylav, s. 209 vd.*

[35] *Bilgin, s. 220-221.*

[36] *Bu eserler dışında bk. kaynaklarda gösterilen sözlükler.*

[37] *Mürşid'de her ne kadar "Alîku'l-kelbdir ve ol it burnının adıdur" dense de (Şirvânî, s. 330); Tebrîzî, Burhân-ı K_ti'da sincan dikeni olarak tanımlamaktadır (s. 32).*

[38] *Mücerreb-nâme'de bezr-i kardam şeklinde okunmuş ve kardamanaya (kurtumâna) gönderme yapılmıştır (Sabuncuoğlu, s. 60).*

[39] *Müntahab-ı Şifâ'da büzeydân şeklinde okunmuştur (Hâcı Paşa, II, 69).*

[40] *Müntahab-ı Şifâ'da çıntıyâne şeklinde okunmuştur (a.g.e., II, 77).*

[41] *Mücerreb-nâme'de dâr-u ahmer şeklinde okunmuş ve bu okuyuş nedeniyle darı, cavers şeklinde tanımlanmıştır (Sabuncuoğlu, s. 65).*

[42] *Tebrizî, Burhân-ı K_ti'da, Osmanlıların fıstıktan Şam fıstığını (Antep fıstığı) kastettikleri kayıtlıdır. bk. "Celgûze" maddesi (s. 113).*

[43] *Helvahane Defteri'nde mercankôşk olarak tanımlanmış ve bu nedenle Latincesi yanlış verilmiştir (a.g.e., s. 76).*

[44] *Mücerreb-nâme'de kavızban (Sabuncuoğlu, s. 80), Müntehab-ı Şifâ'da ise gâvzubân (Hacı Paşa, II, 122) şeklinde okunmuştur. Oysa bu isim, Farsça gâv*

(sığır) ve zebân (dil) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur.
[45] *Kitâbü'l-Mühimmât'ta him_me şeklinde okunmuştur (s. 120).*
[46] *Kitâbü'l-Mühimmât'ta hal (s. 96), Müntehab-ı Şifâ (Hacı Paşa, II, 146) ve Yâdigâr'da (İbn Şerîf, I, 281) ise heyl şeklinde yanlış yazılmıştır.*
[47] *Mücerreb-nâme'de halibî şeklinde okunmuş ve sahil asteri (aster triplium) olarak tanımlanmıştır (Sabuncuoğlu, s. 72).*
[48] *Helvahâne Defteri'nde hırfe olarak okunmuş ve su teresi olarak tanımlanmıştır (s. 77). İsmin okunuşu hakkında bk. Steingass, s. 455; Burhân-ı K_tı', s. 372.*
[49] *Kitâbü'l-Mühimmât'ta topalak, kırkboğum bitkisi şeklinde yanlış tanımlanmıştır (s. 120).*
[50] *Müntehab-ı Şifâ'da, "bir tür macun" olarak tanımlanmıştır (Hacı Paşa, II, 154). Macunu da yapılmakla birlikte (Helvahâne Defteri, s. 11, 15) bu bir bitkidir.*
[51] *Burhân-ı K_tı', s. 700.*
[52] *Müntehâb-ı Şifâ'da yüzerlik otu tohumu olarak tanımlanmıştır (Hacı Paşa, II, 162). Ancak isbeten sözlüklerde su teresi olarak zikredilmektedir.*
[53] *Müntehab-ı Şifâ'da esk_l şeklinde yazılmıştır (a.g.e., II, 104).*
[54] *Mücerreb-nâme'de (Sabuncuoğlu, s. 83) ve Yabani Bitkiler Sözlüğü'nde (s. 243) su biberi, Frenk biberi (Polygonum hydropiper) şeklinde tanımlanmıştır.*
[55] *Helvahâne Defteri'nde kakule olarak yanlış tanımlanmıştır (s. 78).*
[56] *Müntahab-ı Şifâ'da Latincesi citris creticus şeklinde yanlış yazılmıştır (Hacı Paşa, II, 201).*
[57] *Kitâbü'l-Mühimmât'ta menüş şeklinde okunmuştur (s. 54).*
[58] *Helvahâne Defteri'nde muvv şeklinde okunmuştur (s. 79). Kelimenin okunuşunda, Tebrîzî, Burhân-ı K_tı' esas alınmıştır (s. 516).*
[59] *Mücerrab-nâme'de mevîz menâkı şeklinde okunmuş ve mevîzeçe gönderme yapılmıştır (Sabunucuoğlu, s. 89).*
[60] *Mücerreb-nâme'de (a.g.e., s. 89) ve Müntehab-ı Şifâ'da (Hacı Paşa, II, 211) mia' olarak okunmuştur.*
[61] *Kemâliyye'de mürr ve râsen bir bitkinin ismi imiş gibi mürverâsın şeklinde birlikte okunmuş ve "bir çeşit bitki" olarak tanımlanmıştır (s. 193).*
[62] *Helvahâne Defteri'nde müşektarâ müşi' şeklinde yanlış okunmuştur (s. 79).*
[63] *Mücerreb-nâme'de nânâhvah şeklinde yanlış okunmuştur (Sabuncuoğlu, s. 91). Bu okunuş şekli, Arapça ve Farsça kurallara uygun değildir.*
[64] *Müntehab-ı Şifâ'da anason (Pinpinella anisum) olarak tanımlanmıştır (Hacı Paşa, II, 219). Bu yanılgı, nânhâhın kaynaklarda Mısır anasonu olarak belirtilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.*
[65] *Mücerreb-nâme'de nârmusk şeklinde yanlış okunmuştur (Sabuncuoğlu, s. 91). Burhân-ı K_tı'da yukarıdaki gibi yazılmıştır (s. 543).*
[66] *Mücerreb-nâme'de râşen şeklinde yazılmıştır (Sabuncuoğlu, s. 93).*
[67] *Rum râvendinin Rumex alpinus olduğuyla alakalı bk. Baytop, Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, s. 319.*
[68] *Müntehab-ı Şifâ'da kuzukulağı otu olarak yanlış tanımlanmıştır (Hacı Paşa, II, 248).*
[69] *Yâdigâr'da geçen bu isim manat ağacı şeklinde okunmuş ve karaza gönderme yapılmıştır (İbn Şerîf, I, 286). Oysa manat ağacı diye bir bitki yoktur. İki ismin yakınlığı dolayısıyla yanlış okunduğu varsayılarak sant agacı şeklinde düzeltme yapılmıştır.*
[70] *Mücerreb-nâme (Sabuncuoğlu, s. 96) ve Steingass'da (s. 672) serhas şeklinde geçmektedir. Burada Redhouse'un okuyuşu esas alınmıştır.*
[71] *Helvahâne Defteri'ne sebistan (s. 80), Mücerreb-nâme'de ise sebestân (Sabuncuoğlu, s. 95) şeklinde yanlış yazılmıştır.*
[72] *Kitâbü'l-Mühimmât'ta şah sebrem şeklinde yanlış okunmuştur (s. 90).*
[73] *Mücerreb-nâme'de şenciyâr şeklinde okunan (Sabuncuoğlu, s. 100) bu bitki şenhıyâr/şinhıyâr denilen küçük salatalıktır.*
[74] *Mücerreb-nâme'de şîric olarak okunmuş ve mısır yağı olduğu belirtilmiştir (s. 101). Sözlüklerde susam yağı olarak geçmektedir (Burhân-ı K_tı', s. 737; Steingass, s. 773). Zaten Amerika kökenli olan mısırın, Mücerreb-nâme'nin yazıldığı XV. yüzyılda Yeni Dünya'nın dışına çıkması mümkün değildir.*
[75] *Mücerreb-nâme'de tutyâ-i germânî şeklinde yanlış okunmuştur (Sabuncuoğlu, s. 104).*
[76] *Mücerreb-nâme'de Latincesi padus officinalis olarak verilmişse de (Sabuncuoğlu, s. 104) doğru değildir.*
[77] *Yabani Bitkiler Sözlüğü'nde (Hayâtîzâde Mustafa Fevzi, s. 218) ve Müntehab-ı Şifâ'da (Hacı Paşa, II, 301) üvez ağacı olarak tanımlanan unnâbın Latincesi her iki çalışmada da sorbus aucuparia olarak verilmiştir. Mücerreb-nâme'de ise bu bitkinin Latincesi zizyphus sativa olarak kaydedilmiştir (Sabuncuoğlu, s. 105).*
[78] *Mücerreb-nâme'de usâre-i gâfet-i kundusî şeklinde yanlış okunmuş ve cünd-i bidestere (kunduz hayası) gönderme yapılmıştır (a.g.e., s. 105).*
[79] *Müntehab-ı Şifâ'da vahşizek şeklinde yanlış okunmuştur (Hacı Paşa, II, 307). Farsça'da böyle bir kelime yoktur.*
[80] *Mücerreb-nâme'de yılan başı buncaki şeklinde yanlış okunmuştur (Sabuncuoğlu, s. 106).*
[81] *Burhân-ı K_tı', s. 839; İbn Şerîf, s. 144.*
[82] *Burhân-ı K_tı', s. 839.*

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri:
BA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 274, 292, 2003, 2111, 5095, 5103, 5217, 5761, 7502, 9315, 19456-3.*
BA, *Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi, nr. 1471.*
BA, *Cevdet-Saray, nr. 115, 141, 155, 3248, 7687, 8273, 8799.*
BA, *Cevdet-Sıhhiye, nr. 90, 484, 484-1/1, 748, 899, 1032.*
BA, *Mühimme Defteri, nr. 31, 114.*
Eserler:
Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî, İstanbul 1306.*
Altıntaş, *Ayten, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıphâne-i Âmire", Osmanlı, Ankara 1999, VIII, 528-542.*
a.mlf., *"Osmanlı'da Eczacılıkla Uğraşan Bir Diğer Meslek Cerrahlık", Tıp Tarihi Araştırmaları, sy. 12, İstanbul 2004, s. 126-134.*
Bayat, *Ali Haydar, Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, Ankara 1999.*
Baylav, *Naşid, Eczacılık Tarihi, İstanbul 1968.*
Baytop, *Turhan, Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Ankara 1997.*
a.mlf., *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, İstanbul 1999.*
Bellakhdar, *Jamal–Gisho Hondo–Wataru Miki, Herb Drugs and Herbalists in the Maghrib, Tokyo 1982.*
Bilgin, *Arif, Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650), İstanbul 2004.*
Davis, *P. H., Flora of Turkey and the East Aegean Islands, Edinburgh 1965-88, I-X.*
Demirhan, *Ayşegül, Mısır Çarşısı Drogları, İstanbul 1975.*
Derleme Sözlüğü *(nşr. Türk Dil Kurumu), Ankara 1963-79, I-XI.*
Dramur, *Rengin, "Topkapı Sarayı Eczanesi İçin 18. ve 19. Yüzyılda Miskçibaşı Tarafından Verilen Ecza Listeleri", Tıp Tarihi Araştırmaları, sy. 4, İstanbul 1992, s. 107-113.*
Ertaylan, *İsmail Hikmet, Tabiatname, İstanbul 1960.*
Fîrûzâbâdî, *Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'k_b eş-Şîrâzî, el-K_mûsü'l-Muhît, Beyrut, ts..*
Gökçe, *Nilüfer, "Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası Vakfiyesine Göre Darüşşifada Çalışan Personel ve Kullanılan İlâçlar", IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (İstanbul 4-5 Haziran 1998), İstanbul 2000, s. 311-322.*
Hacı Paşa, *Celâleddin Hızır b. Ali Konevî, Müntehab-ı Şifâ (haz. Zafer Önler), Ankara 1990-99, I-II.*
Hayâtîzâde Mustafa Feyzî, *Yabani Bitkiler Sözlüğü (nşr. Hadiye Tuncer), Ankara 1974, I-II.*
Helvahane Defteri *ve Topkapı Sarayında Eczacılık (haz. Arslan Terzioğlu), İstanbul 1992.*
Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati, İstanbul 1927-45, I-IV.*
İbn Şerîf, *Yâdigâr: 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı (haz. Orhan Sakin- Yahya Okutan- Doğan Koçer- Mecit Yıldız), İstanbul 2003-2004, I-II.*
İhsanoğlu, *Ekmeleddin, "Otoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Tehchnology", Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 1-48.*
Kâhya, *Esin, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Iatrokimya Cereyanının Etkileri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul 20-23 Eylül 1993), Ankara 1999, s. 69-76.*
Kelekyan, *Diran, Kamus-ı Fransevi: Dictionnaire Turc-Français, İstanbul 1329.*
Kitâbü'l-Mühimmât *(XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri) (haz. Sadettin Özçelik), Ankara 2001.*
Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri *ve Terkipleri: Gunyetü'l-muhassılîn fî tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn (haz. Nil Sarı v.dğr.), İstanbul 2003.*
Kumbaracı, *İzzet, Hekimbaşı Odası, İlk Eczane, Baş Lala Kulesi, İstanbul 1933.*
Lev, *Efraim, "Reconstructed Materia Medica of the Medieval and Otoman el-Sham", Journal of Ethnopharmacology, LXXX/2-3 (2002), s. 167-179.*
Murphey, *Rhoads, "Osmanlı Tıbbı ve Kültürlerüstü Karakteri (Onaltıncı yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla)", (trc. Tuncay Zorlu), Osmanlı Bilimi Araştırmaları, sy. 2, İstanbul 1998, s. 263-292.*
Neumann, *Christoph K., "Spices in the Otoman Palace Courtly Cookery in the Eighteenth Century", The Illuminated Table, The Prosperous House (ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann), Würzburg 2003, s. 127-160.*
Polat, *M. Said, Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, İstanbul 2004.*
Redhouse, *James W., Turkish and English Lexicon, İstanbul 1992.*
Sabuncuoğlu Şerefeddin, *Mücerreb-nâme (Ilk Deneysel Tıp Eseri-1468), (haz. İlter Uzel-Kenan Süveren), Ankara 1999.*
Sarı (Akdeniz), *Nil, "Osmanlı Sarayında Yemeklerin Mevsimlere Göre Düzenlenmesi ve Devrin Tababetiyle İlişkisi", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri (Ankara: 31 Ekim-1 Kasım 1981), Ankara 1982, s. 245-257.*
a.mlf., *"Türk Tıp Tarihinde Yemek ile Tıp Arasındaki İlişkiye Ait Örnekler", İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi: 3-10 Eylül 1988 (haz. Feyzi Halıcı), Ankara 1989, s. 382-402.*
a.mlf., *"The Paracelsusian Influence on Otoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 157-179.*
a.mlf., *"Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlâkı", Osmanlı, Ankara 1999, VIII, 494-517.*
Shackelford, *Jole R., A Philosophical Path for Paracelsian Medicine the Ideas, Intellectual Context and Influence of Petrus Severinus (1540-1602), Copenhagen 2004.*
Steingass, *F, A Comprehensive Persian-English Dictionary, Beyrut 1998.*
Şemseddin Sâmi, *K_mûs-ı Türkî, İstanbul 1317.*
Şirvânî, *Muhammed b. Mahmûd, Mürşid: Göz Hastalıkları (haz. Ali Haydar Bayat – Necdet Okumuş), Ankara 2004.*
Şirvanlı Mahmud, *Kemâliye: Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük (haz. Muhammet Yelten), İstanbul 1993.*
Şükûn, *Ziya, Farsça-Türkçe Lûgat: Gencîne-i Güftâr: Ferheng-i Ziya, İstanbul 1996, I-III.*
Tebrîzî, *Muhammed Hüseyin b. Halef, Burhân-ı K_tı´ (trc. Mütercim Âsım, nşr. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara 2000.*
Türk Tıbbının Batılılaşması *(haz. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius), İstanbul 1993.*
Uludağ, *Osman Şevki, Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi (s.nşr. İtler Uzel), Ankara 1991.*
Webster, *C., "Alchemical and Paracelsian Medicine", Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century (ed. Charles Webster), Cambridge 1979, s. 301-334.*
Wehr, *Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic (ed. J. Milton Cowan), Wiesbaden 1979.*
Yiğitbaş, *Mehmet Sadık, Musiki ile Tedavi, İstanbul 1972.*
Zenker, *J. Th., Dictionnaire Turc-Arabe-Persane, Leipzig 1866.*